

UNIVERZITA KARLOVA

Právnická fakulta

Filip Beran

Právní vědomí

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: JUDr. Mgr. Michal Urban, Ph.D.

Katedra: Katedra politologie a sociologie

Datum vypracování práce (uzavření rukopisu): 29. 7. 2019

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou prací vypracoval samostatně, že všechny použité zdroje byly řádně uvedeny a že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Dále prohlašuji, že vlastní text této práce včetně poznámek pod čarou má 183 908 znaků včetně mezer.

Filip Beran

V Praze dne 29. července 2019

Tato práce vznikla v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 260361 „Právní vědomí: pojem, formování, účinky se zvláštním zřetelem k působení Listiny základních práv Evropské unie na právní vědomí v České republice“ řešeném na Právnické fakultě UK.

Především děkuji Michalu Urbanovi za vstřícné a trpělivé vedení této práce. Za podporu v průběhu celého studia děkuji rodině, přátelům a Anetě. Té také patří zvláštní poděkování za pečlivou revizi finálního textu.

Obsah

Úvod.....	1
1 Právní vědomí, <i>Rechtsbewusstsein</i> , <i>legal consciousness</i>	4
1.1 Ehrlich: <i>Rechtsbewusstsein</i> , <i>Rechtskenntnis</i> a <i>Rechtsgefühl</i>	5
1.2 Knapp: vědomí <i>de lege lata</i> a vědomí <i>de lege ferenda</i>	6
1.3 Gerloch: veřejné mínění a společensky relevantní právní vědomí.....	8
1.4 Silbey: <i>legal consciousness</i>	9
1.5 Hertogh: srovnání evropského a amerického pojetí právního vědomí.....	11
2 Další pojmy právního vědomí.....	14
2.1 <i>Knowledge and opinion about law</i>	14
2.2 <i>Law (legal) awareness, law (norm) acquaintance</i>	15
2.3 <i>Intuitive law, public sense of justice</i>	16
2.4 Právní povědomí, <i>legal sentiment</i> , právní citění.....	17
2.5 Právní gramotnost, <i>legal literacy</i>	17
3 Historický exkurs: právní vědomí „s přívlastky“.....	19
3.1 Socialistické právní vědomí.....	19
3.2 Revoluční právní vědomí.....	21
3.3 Lidové právní vědomí.....	22
4 Srovnání: vnitřní rozměry a vnější přístupy.....	24
4.1 Vnitřní rozměry právního vědomí.....	25
4.1.1 Znalosti a mínění, hodnocení, postoje.....	25
4.1.2 Rozlišení podle práva.....	27
4.1.3 Rozlišení podle adresátů.....	28
4.2 Trojí diskurs o právním vědomí.....	30

4.2.1	Právněteoretické přístupy k právnímu vědomí	31
4.2.2	Sociologické přístupy k právnímu vědomí	32
4.2.3	Pedagogicko-ideologické přístupy k právnímu vědomí	34
4.3	Shrnutí	39
5	Právní vědomí a požadavky vnitřní morálky práva	42
5.1	Pojem práva podle Fullera.....	42
5.1.1	Právo jako výsledek, donucení nebo hierarchie příkazů.....	42
5.1.2	Právo jako činnost.....	44
5.2	Vnitřní morálka práva	46
5.2.1	Osm způsobů, jak neuspět při tvorbě práva	46
5.2.2	Morálka povinnosti a morálka aspirace	48
5.3	Požadavky na právo a předpoklady právního vědomí	50
5.3.1	Přístupnost.....	50
5.3.2	Srozumitelnost, přesnost, přehlednost, obecnost	54
5.3.3	Další požadavky a shrnutí.....	57
6	Právní vědomí a další normativní zdroje	60
6.1	Mrav, morálka, právo	61
6.2	Mravní a právní rozměr normy.....	63
6.3	Shrnutí	66
7	Formování právního vědomí – několik poznámek	68
	Závěr	75

Úvod

Právo je podivuhodný fenomén. Na jedné straně *objektivní*: vztahuje se na všechny, člověk si jej nevybírání, není věcí vkusu, trvá navzdory individuálním osudům. Na druhé straně *subjektivní*: nebýt přítomno v myslích lidí – jeho tvůrců i adresátů –, žádné právo by se nekonalo, je tedy nemyslitelné bez jeho vědomí; tím se tedy liší např. od biologických dějů, které se odehrávají, ať už o nich víme nebo ne. A v neposlední řadě se zdá být *nevyhnutelný*, všeobecný: např. matematika také vykazuje objektivně-subjektivní charakter, ale zatímco bez znalosti derivací či řešení soustav lineárních rovnic se většina z nás šťastně obejde, právu se při životě v moderní společnosti vyhneme jen těžko...

Takové a podobné úvahy stály na počátku této práce. Po pěti letech studia práva (přesněji řečeno: právnické fakulty) přišla otázka: Jak je možné, že tak obsáhlé expertní vědění, do kterého člověk univerzitní přípravou jen letmo pronikne, ale zdaleka jej neovládne, se v duchu zásad *ignorantia iuris non excusat* a *vigilantibus iura scripta sunt* požaduje po všech? A jak to, že se naše společnost a její právní systém dosud nezhroutily, když většina lidí většinu práva zřejmě nezná a ani v životě poznat nemůže?

Trochu naivně jsem si představoval, že odpovědi už jsou dávno přehledně zpracovány a naleznou je pod hlavičkou *právní vědomí*: přečtu si pár základních právněteoretických nebo sociologických děl a z nich se dozvím, co to právní vědomí je a jak funguje. Místo toho jsem však narazil na množství různorodých vymezení, souvisejících výrazů, pojmů a různě se překrývajících či naopak míjejících se výkladů, které spíše vyvolávaly další otázky. Ukazuje se, že jednotná definice „právního vědomí“ se nevyskytuje a zřejmě ani není možná – podobně jako u samotného „pojmu“ práva.

Tak se zrodila koncepce této práce. Jejím cílem je představit různá vyskytující se pojetí právního vědomí, poukázat na jejich historické i kulturně-společenské souvislosti a ve vybraných směrech načrtnout jejich možný další rozvoj. Cílem není „vynalézt“ nějakou jednotnou, jednoduchou definici, neboť tím by se jen zastřela různorodost celé problematiky, nýbrž naopak poukázat na významná rozlišení a tak téma vnitřně diferencovat. Na rozvržené pojmové pole i načrtnuté rozšiřující úvahy by poté mohly navázat úžeji zaměřené práce.

První kapitola představuje několik různých učebnicových definic právního vědomí včetně srovnání „evropského“ a „amerického“ přístupu. Druhá kapitola na ni navazuje uvedením a srovnáním různých dalších výrazů, které se v souvislosti s právním vědomím užívají – někdy jde o synonyma, jindy zdůrazňují jen některou ze složek právního vědomí nebo specifický autorův přístup. Třetí kapitolou pak zvýrazňujeme i historickou dimenzi tématu právního vědomí, a to na příkladech jeho ideologických pojetí „s přívlastky“ (socialistické, revoluční, lidové právní vědomí).

První tři kapitoly tak tvoří popisnou, přehledovou část. Přitom předem nepřejímáme různá bližší, zdánlivě univerzální vymezení různých složek, druhů a dalších diferenciací právního vědomí, neboť i ty se ukazují poplatné době a svým autorům; namísto toho vycházíme od samotného výrazu „právní vědomí“, jak se objevuje v různých textech.

Možnou syntézu pak přináší kapitola čtvrtá. Na předchozím základě nejprve identifikujeme tři „vnitřní“ rozměry, které vyvstávají z představeného pojmového pole a které je vhodné si ujasnit, chceme-li mluvit o právním vědomí dostatečně určitě: jakou jeho složkou se zabýváme, jakého práva se týká a o čí právní vědomí se jedná. Následně rozlišujeme i trojí typický diskurs, tedy to, jak se o právním vědomí mluví – jinak, tj. s jinými záměry i předběžnými východisky, totiž k tématu právního vědomí přistupují právníci, sociologové nebo pedagogové či „uživatelé práva“.

Zbývající tři kapitoly pak na tuto syntézu v některých ohledech navazují a spíše esejisticky než systematicky předkládají možné další směry uvažování o právním vědomí. V kapitole páté pomocí Fullerovy *Morálky práva* ukazujeme i na konkrétních příkladech z tuzemského práva, jak lze uvažovat o právním vědomí při tvorbě práva. Šestá kapitola naopak „zvenčí“ načrtává omezený dosah právního vědomí a jeho provázanost s dalšími normativními zdroji; za tím účelem mj. rozlišujeme mravní a právní rozměr normy. Nakonec v sedmé kapitole varujeme před ztotožňováním morálky a práva a připojujeme několik poznámek, jak by se předchozí úvahy mohly prakticky promítnout do formování právního vědomí.

Práce je tak svojí povahou teoretická, ovšem v závěrečných kapitolách nabízí praktické náměty k navázání. Od toho se odvíjí i použitá metoda a výběr zdrojů. Ten jistě není vyčerpávající: byl motivován dostupností, ale zároveň se domnívám, že dostatečně

rozvrhuje rozmanité výklady a kontexty, v nichž se právní vědomí a příbuzná témata vyskytují. Výběr referenčních děl pro závěrečné kapitoly pak je osobní: Fullerovy právněfilosofické, avšak prakticky orientované postřehy i nadhled Sokolovy filosofické antropologie, popř. Pospíšilovy etnologie práva považují za inspirativní (nejen) k tématu právního vědomí a k tomu, jakými směry lze také klasické přístupy rozvíjet: jsou zde tedy použity jako určité vodící linie pro vlastní úvahy.

Nakonec se mi zdálo důležité ukázat šíři a možné dosahy, které mohou tato propojení nabídnout. Celkově tak jde o práci přehledovou: její smysl by mohl být naplněn, pokud by dalším zájemcům o téma právního vědomí dobře posloužila jako rozcestník po této problematice i jako inspirace pro další úvahy a rozšíření obzorů. Nejen v právu se totiž stává, že dokážeme velmi specializovaně popsat jistý výsek skutečnosti z předem daného pohledu, ale smysl pro celek, souvislosti nebo koordinaci hledisek nám uniká.

Právní vědomí, *Rechtsbewusstsein*, *legal consciousness*

*In the animal kingdom, the rule is, eat or be eaten;
in the human kingdom, define or be defined.¹*

Thomas Szasz

Právní vědomí je pojem v odborné literatuře zřejmě nejčastěji užívaný. Zjednodušená učebnicová definice zní např. takto: „*Právní vědomí představuje projekci právní oblasti, zejména objektivního práva jako systému právních norem, do vědomí sociálních subjektů.*“² Jinými slovy: právní vědomí je odraz, reprezentace práva ve vědomí lidí; psychický projev práva, který „tvoří zprostředkující článek mezi objektivním právem a právním chováním a jednáním“³. Vychází tedy z rozlišení na objekt (právo) a sociální subjekt (adresát), přičemž objektivní právo zde vystupuje jako prvotní, právní vědomí pak jako od něj odvozené.

Toto vymezení se jeví jako nedostatečné, a to v několika ohledech: Jednak blíže neobjasňuje, z jakých důvodů a za jakými cíli je vhodné si představovat, že právo vůbec někde „existuje“ mimo člověka a až následně se projektuje do jeho vědomí, když právo se nám ukazuje především jako sociální praktika, bez svých aktérů nemyslitelná; ovlivňování (objektivního) práva a jeho (subjektivní) reprezentace tak přinejmenším na úrovni celé společnosti probíhá vzájemně. Současně ani neříká, jak k takové projekci (či reflexi) dochází, ani ji nevztahuje k dalším normativním systémům. Zdá se tedy, že s takovou ahistorickou, „technickou“ definicí bez dalšího kontextu daleko nedojdeme.

¹ „Thomas Szasz“ [on-line]. *Wikiquote* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na https://en.wikiquote.org/wiki/Thomas_Szasz.

² VEČEŘA, Miloš a URBANOVÁ, Martina. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, s. 225.

³ Tamtéž, s. 225.

Na druhé straně je ovšem vhodným východiskem pro rozvržení jednotlivých aspektů právního vědomí. Z jedné strany: Co vlastně rozumíme „právní oblastí“, resp. „objektivním právem“? Z druhé strany: Jaké „sociální subjekty“ uvažujeme? A konečně: Jak se taková „projekce“ uskutečňuje a projevuje a z čeho všeho sestává? V této a další kapitole tak představíme, jak tyto otázky zodpovídají různí autoři v různých kontextech a jaké příbuzné pojmy k právnímu vědomí se kolem nich utvářejí; následně pak ještě přidáme historický rozměr exkursí k právnímu vědomí „s přívlastky“.

1.1 Ehrlich: *Rechtsbewusstsein, Rechtskenntnis a Rechtsgefühl*

Historicky přichází s pojmem *Rechtsbewusstsein*, v doslovném překladu *právní vědomí*⁴, Eugen Ehrlich ve svém díle *Základy sociologie práva (Grundlegung der Soziologie des Rechts, 1913)*, ustavujícím sociologii práva jako samostatnou disciplínu. Klíčové rozlišení, které Ehrlich blíže sleduje, je mezi „platným právem“ a „živým právem“ (*das lebende Rechts, Rechtsleben*).⁵ Chceme-li empiricky zkoumat působení práva ve společnosti, nestačí se pouze pozitivisticky omezovat na právo tak, jak je zachyceno zákony („státní právo“⁶), nýbrž je třeba zaměřit pozornost spíše na to, jaké představy o právu mají sami jeho adresáti (*die Rechtsauffassung der Leute*; doslova *právní mínění, názor lidí*), co za právo sami považují. Tak se Ehrlich snaží dovést do důsledků přístup německé *historické školy právní* (von Savigny), která sice zkoumá právo jako produkt historického vývoje, ovšem stále pouze teoreticky, bez empirického šetření skutečného „lidového právního vědomí“ (*Rechtsbewusstsein des Volkes*).⁷

⁴ Není-li pevně ustálen český ekvivalent, budu se snažit pro zachování rozlišení ponechávat tento a další pojmy v původním znění. Totiž, např. *právní vědomí, Rechtsbewusstsein* a *legal consciousness* označují čistě jazykově totéž, ale vzhledem k historickému a kulturnímu kontextu vzniku by bylo zavádějící považovat je za ekvivalentní.

⁵ VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 54 a s. 227.

⁶ Vedle něho rozlišuje Ehrlich ještě *společenské právo* (vnitřní řady sociálních skupin) a *právo juristů* (soudní rozhodnutí), blíže viz VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 53–54.

⁷ Podle HERTOUGH, Marc. A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004, 31(4), s. 459 a 474. Povšimněme si také jemné nuance: v jednom případě se hovoří o *die Leute*, lidech, a v druhém o *das Volk* – lidu, národu. Tato diference zřejmě v německojazyčném prostředí není náhodná; k *lidovému právnímu vědomí* se ještě vrátíme ve třetí kapitole (str. 22).

Podle tohoto přístupu tak právní vědomí není jenom přímočarým odrazem objektivního práva v myslích lidí, ale je na něm do určité míry nezávislé, živeno i jinými normativními zdroji, ať už skutečnými, nebo domnělými. Podstatné tedy není vědomí toho, co je právo, nýbrž co si lidé myslí, že je právo: znalost platného práva, *Rechtskenntnis*, může, ale nemusí být součástí právního vědomí konkrétní osoby. Naopak do popředí vystupuje jako složka právního vědomí též *Rechtsgefühl*, které je někdy vnímáno synonymně k *Rechtsbewusstsein*, ale zdůrazňuje více jeho afektivní složku – *postoj k právu*, doslova *právní (po)cit*.⁸ Takto vzniklé rozlišování *Rechtskenntnis*, *Rechtsbewusstsein* a *Rechtsgefühl* dodnes tvoří pojmovou kostru výkladů zvláště v německé oblasti, jak ukazuje např. Rehbindera učebnice sociologie práva na výkladu o psychických předpokladech efektivity práva.⁹

1.2 Knapp: vědomí *de lege lata* a vědomí *de lege ferenda*

Od Ehrlicha počínající sociologizující přístupy se v pojmu právního vědomí objevují i později. Např. *Velká sovětská encyklopedie* (1978) definuje právní vědomí jako „*souhrn náhledů a idejí vyjadřujících postoj lidí vůči právu, legalitě a spravedlnosti a jejich pojetí toho, co je zákonné a co protiprávní. Právní vědomí je formou sociálního vědomí. Právní ideologie, systém právních náhledů založený na určitých sociálních a vědeckých hlediscích, je koncentrovaný výraz právního vědomí. Zvyklosti a pocity lidí vzhledem k právním fenoménům tvoří psychologický aspekt právního vědomí; mezi ně patří smysl pro spravedlnost (sense of justice) a odpor proti zločinům a protiprávním jednáním.*“¹⁰ Zde je právní vědomí vřazeno do širšího celku tzv. *sociálního vědomí*.

Z podobného zaměření zřejmě vychází český právní teoretik Viktor Knapp. Nepříliš strukturovaný a odůvodněný výklad „pojmu právního vědomí“ podává

⁸ Tamtéž, s. 475.

⁹ REHBINDER, Manfred. *Rechtssoziologie*. 5., aktualiz. vyd. Mnichov: Beck, 2003, s. 112–119.

¹⁰ V anglickém znění: „*The sum of views and ideas expressing the attitude of people toward law, legality, and justice and their concept of what is lawful and unlawful. Legal consciousness is a form of social consciousness. Legal ideology, the system of legal views based on certain social and scientific viewpoints, is a concentrated expression of legal consciousness. The customs and feelings of people in relation to legal phenomena constitute the psychological aspect of legal consciousness; among these are a sense of justice and a loathing of crimes and illegal actions.*“ Cit. podle: „Legal consciousness“ [online]. *Wikipedia, The Free Encyclopedia* [cit. 10. 7. 2019], z https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_consciousness. (Původní zdroj se dohledat nepodařilo.)

v základní učebnici *Teorie práva* (1995). Nejprve uvádí, že „základem právního vědomí či – v obecném smyslu – právním vědomím je idea práva, tzn. teoreticky na platném právu nezávislá a od něho odlišná (i když třeba obsahově stejná) představa o tom, co je po právu. Tato idea práva nemá daleko od ideje spravedlnosti a rozdíl mezi nimi je velmi subtilní a někdy bývají obě ztotožňovány.“¹¹ V obou vymezeních tak nacházíme další rozlišení: právní vědomí týkající se práva a právní vědomí týkající se spravedlnosti; to připomíná výše uvedené rozlišení kognitivního *Rechtsbewusstsein* a afektivního *Rechtsgefühl*.

Knapp dále rozvíjí svoje pojetí takto: „Zde budeme právní vědomí považovat za empiricky (a to i výchovou školní i mimoškolní) vzniklé vědomí toho, že ve společnosti existuje právo. Je to tedy především vědomí existence práva (aniž by to musela být znalost práva). Tím samým je dáno, že právní vědomí je zároveň na platném právu nezávislý systém názorů o tom, co je oprávněno a co neoprávněno (zakázáno). Je to tedy systém hodnotových soudů o lidském chování, který toto chování může z hlediska oprávněnosti či neoprávněnosti hodnotit stejně jako platné právo, ale i odchylně od platného práva. Tím pak právní vědomí implikuje i hodnocení práva samého. Právní vědomí je tedy ve vztahu k právu systémem hodnotícím, kdežto právo je systémem hodnoceným.“¹²

Vidíme zde obsahovou návaznost na sovětskou definici. Knapp nejprve odlišuje právo a obecnou ideu práva; tato *idea práva* je následně konkretizována v myslí každého do podoby toho, co je oprávněno, bez ohledu na platné právo; z tohoto pohledu pak pozorovatel hodnotí i platné právo. Je zajímavé, že Knapp tak zcela redukuje právní vědomí na aspekt hodnotící a odmítá aspekt znalostní, třebaže si uvědomuje, že obvyklé je opačné hledisko. Svoje pojetí zdůvodňuje svérázným užitím argumentace ad absurdum: „Kdyby znalost práva byla součástí právního vědomí, bylo by právní vědomí podvodníků, zlodějů atd. na vyšší úrovni, než právní vědomí poctivých lidí. Při argumentaci pak platí pravidlo [...], že v případě, kdy jeden z dvou možných závěrů je absurdní, je třeba přijmout druhý.“¹³

¹¹ KNAPP, Viktor. *Teorie práva*. 1. vyd. Praha: C. H. Beck, 1999, s. 82–83.

¹² Tamtéž, s. 82–83.

¹³ Tamtéž, s. 83.

Tomu odpovídá i Knappovo navázání pojmu právního vědomí na další právněteoretické rozlišení: „*Jinak se dá věc vyjádřit i tak, že na rozdíl od znalosti práva, které je vědomím de lege lata, tj. vědomím, že něco jako právo platí, je právní vědomí vědomím de lege ferenda, tj. vědomím, že by něco jako právo mělo platit, bez zřetele na to, zda to skutečně platí či neplatí.*“¹⁴ Znalost práva je tak zde už zcela oddělena od představy práva.¹⁵

1.3 Gerloch: veřejné mínění a společensky relevantní právní vědomí

Aleš Gerloch se v současné učebnici *Teorie práva* (2013) právnímu vědomí věnuje hned v úvodní kapitole, zato ale stručně. Mírní vymezení Knappovo, když uznává právní vědomí *de lege lata* i *de lege ferenda*, přičemž toto rozlišení zároveň považuje za stěžejní: „*Právní vědomí je odrazem pozitivního práva a zároveň generátorem jeho změn.*“¹⁶ Podrobnější definici neuvádí.

Následně věnuje pozornost strukturaci a diferenciaci takto načrtnutého právního vědomí na individuální a skupinové úrovni. Originálně pak rozlišuje *veřejné mínění* – coby aktuální stav právního vědomí veřejnosti, zjiitelný průzkumy – a *společensky relevantní právní vědomí* coby právní vědomí „právních profesionálů“, tedy zejména veřejných mocenských orgánů, prezentujících oficiální názory a mající rozhodující vliv na společenské působení práva a jeho prosazování.¹⁷

Tím vnáší do výkladu opět sociologický rozměr, když rozlišuje míru právního vědomí u různých aktérů a jejich možnosti ovlivnit budoucí právo, a tak vlastně z druhé strany opětovně propojuje složku znalostní a složku hodnotící. Tuto novou škálu sociální

¹⁴ Tamtéž, s. 83.

¹⁵ Soudím, že se v tom odráží určitá nedůvěra socialistické právní vědy vůči právnímu normativismu, který by právo pouze „konstatoval“, a naopak její zdůrazňování možnosti ideově utvářet právo a právní vědomí celé společnosti žádoucím směrem. To nakonec vidíme i v sovětském pojmu *právní ideologie* coby „*koncentrovaném výrazu právního vědomí*“. Od Ehrlichova sociologického záměru neulpívat jen na znalosti textu právních norem, nýbrž popsat představy skutečných lidí od právu, se tak ocitáme v opačné krajnosti: popisovat a utvářet tyto představy a postoje bez ohledu na platné právo. Tento záměr se pak plně rozvíjí v pojmech *socialistického a revolučního právního vědomí*, k nimž se ještě vrátíme ve třetí kapitole (str. 21 an.).

¹⁶ GERLOCH, Aleš. *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2013, s. 25.

¹⁷ Tamtéž, s. 26.

diferenciace právního vědomí – od „laické veřejnosti“ až po „právní profesionály“ – si můžeme představovat přímo úměrnou právě faktické znalosti pozitivního práva.

1.4 Silbey: *legal consciousness*

Dosavadní ukázky se všechny odehrávaly v prostoru evropského kontinentálního práva; pro kontrast nyní uvedme definici „z druhého břehu“. Susan Silbey, profesorka sociologie a antropologie na Massachusettském technologickém institutu¹⁸, rozvíjí heslo *legal consciousness*¹⁹ v právnické encyklopedii *New Oxford Companion to Law* následovně:

„The concept legal consciousness is used to name analytically the understandings and meanings of law circulating in social relations. Legal consciousness refers to what people do as well as say about law. It is understood to be part of a reciprocal process in which the meanings given by individuals to their world become patterned, stabilized, and objectified. These meanings, once institutionalized, become part of the material and discursive systems that limit and constrain future meaning-making. Consciousness is not an individual trait nor solely ideational; legal consciousness is a type of social practice reflecting and forming social structures.“²⁰

¹⁸ „Susan Silbey“ [online]. *MIT Anthropology* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: <http://anthropology.mit.edu/people/faculty/susan-silbey>.

¹⁹ Zde je na místě upozornit na dvojí možný význam přívlastku „legal“ v anglickojazyčných textech, na který ještě místy narazíme. Ve většině evropských jazycích ovlivněných románskou právní tradicí totiž můžeme snadno rozlišovat mezi přívlastky „právní“ (od lat. *ius*, franc. *le droit*, něm. *das Recht*) a „zákonný“ (od lat. *lex*, franc. *la loi*, něm. *das Gesetz*); v anglickém jazyce se ovšem tato označení nediferencují – což opět souvisí i s odlišným právním systémem –, a *legal* (od podst. jména *law*) se tak může týkat jak práva (jako celku), tak zákonů. K tomuto viz např. SOKOL, Jan. *Moc, peníze a právo: esej o společnosti a jejích institucích*. Praha: Vyšehrad, 2015, s. 247. V této práci budeme *legal* překládat zpravidla jako *právní*, tedy v širším významu.

²⁰ SILBEY, Susan S. *Legal Consciousness* [online]. *New Oxford Companion to Law*. Oxford University Press, 2008 [cit. 2. 2. 2019]. Nečíslováno. Dostupné z: http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/Legal_consciousness.pdf. Pro zachování přesnosti ponecháváme citaci v původním znění. Překlad by mohl znít např. takto: „*Pojem právního vědomí se používá k analytickému pojmenování porozumění a významů práva obíhajících ve společenských vztazích. Právní vědomí se týká toho, jak lidé s právem zacházejí, stejně jako co o něm říkají. Chápe se jako část obousměrného procesu, v němž se významy dávané jednotlivci jejich světu systematizují, stabilizují a objektivizují. Tyto významy, jakmile se institucionalizují, stávají se součástí hmotných i diskursivních systémů, které vymezují a omezují budoucí tvorbu významů. Vědomí tak není výhradně individuálním ani myšlenkovým rysem; právní vědomí je druhem společenské praxe, odrážející a vytvářející společenské struktury.“*

Podstatné je zde vymezení právního vědomí jako druhu společenské praxe. Nejedná se ani o odraz pozitivního práva ve vědomí jednotlivce, ani o pouhé postoj, nýbrž je zde zdůrazněna obousměrnost ovlivňování mezi objektivním právem a jeho adresáty: lidé dávají svému jednání určité významy, které se následně institucionalizují do podoby práva, a tím zpětně omezují jiné možné významy; právní vědomí tak reflektuje a zároveň utváří sociální struktury. Ke vztahu právního vědomí, práva a zákonnosti (*legality*), resp. vlády práva (*rule of law*) autorka dále dodává: „Právní vědomí, jakožto účast ve vytváření právních významů, nemůže by chápáno nezávisle na své roli při kolektivní konstrukci zákonnosti, popř. vlády práva.“²¹

Heslo se dále věnuje „právní hegemonii“ („*legal hegemony*“): právo jako všudypřítomná praxe tolik prorůstá do každodenního života, že se obvykle neřídíme právem samotným, ale zvyklostmi, do nichž je materializováno, tedy podle autorky naším právním vědomím. Jako příklad autorka uvádí pravidla spojená s dopravou nebo přijímání účtenek při nákupu – to vše jsou vlastně právní akty, jednání, založená na právu, ovšem tento fakt, abychom je úspěšně vykonávali, si vůbec nemusíme uvědomovat. K tomu připojuje pozoruhodnou poznámku, že to, co se nakonec typicky stává psaným právem, zvláště v režimech *common law*, jsou naopak spíše výjimky, odchylky od těchto běžných pravidel jednání – neboť to, co je běžné, nemusí být formálně kodifikováno.²²

Dále, co se týká výzkumu právního vědomí („*study of legal consciousness*“), ten podle autorky zachycuje způsoby, jakými je právo zakoušeno a vykládáno jednotlivci, když se vztahují k právu a k právním významům; a to včetně výzkumu toho, jak speciálně v demokratických režimech řízených pomocí práva bývají lidé zároveň „tvůrci a oběťmi své historie“ („*the authors and victims of their history*“).²³

²¹ Tamtéž. V originále: „*Legal consciousness, as participation in the production of legal meanings, cannot be understood independent of its role in the collective construction of legality, or the rule of law.*“

²² Kritické teorii právní hegemonie se Silbey podrobněji věnuje v článku SILBEY, Susan S. After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science*. 2005, vol. 1, s. 323–368. Autorka se právním vědomím zabývá dlouhodobě, její další práce i reakce na ně jsou shrnuty např. v nedávno vydaném sborníku COMMAILLE Jacques, LACOUR Stéphanie (ed.). *After Legal Consciousness Studies: dialogues transatlantiques et transdisciplinaires*. Droit et Société, n° 100, 2018.

²³ SILBEY, *Legal Consciousness*, cit. d.

Na představeném vymezení právního vědomí si můžeme všimnout několika výrazných rysů. Na rozdíl od předchozích definic zdůrazňuje nejen hodnocení práva, potažmo toho, co lidé za právo pokládají, coby nějakého vnějšího systému, ale přisuzuje lidem aktivní roli i v tvorbě „neformálního práva“ – srov. Ehrlichova rozlišení výše. Výmluvná je poznámka, že „*právem zprostředkované sociální transakce se usazují skrze každodenní návyky a napomáhají tomu, aby se věci děly více či méně očekávatelnými způsoby*“²⁴ – ta připomíná pojetí německého sociologa (a právníka) Niklase Luhmanna, podle něhož právo „*sehrává významnou roli při redukování složitosti voleb jednání tím, že představuje pomocný mechanismus selekce možných variant výběru a poskytuje kompenzaci možných zklamání*“²⁵. Právo se tak utváří tím, jakými způsoby k této redukci komplexity dochází a pomocí jakých kritérií je tento výběr orientován. Vedle tohoto zdůraznění praktik vidíme také důraz na významy („*meanings*“), tvorbu jejich struktur („*patterns*“) a jejich objektivizaci a institucionalizaci.²⁶

1.5 Hertogh: srovnání evropského a amerického pojetí právního vědomí

Rozdíl mezi evropským a americkým pojetím právního vědomí tematizuje v podobné rovině i holandský právník-sociolog Marc Hertogh v článku „*A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich*“.²⁷ Na základě studií různých autorů i vlastních výzkumů tvrdí, že americký přístup se zaměřuje především na otázku „*Jak lidé zakoušejí (platné, oficiální) právo?*“, zatímco evropský přístup je spjat

²⁴ Tamtéž. V originále: „*Law's mediations of social transactions have been sedimented throughout the habits of daily living, helping to make things move around in more or less expected ways.*“

²⁵ Podle VEČEŘA, Miloš, URBANOVÁ, Martina a kol. *Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu*. Brno: Masarykova univerzita, 2015, s. 39. Luhmann hovoří o tzv. „kontingenčních vzorcích“; k jeho pojetí blíže viz např. VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 58–62.

²⁶ Myslím, že v těchto dvou rysech – důrazu na praktiky a důrazu na tvorbu významů – můžeme spatřovat silný vliv tradice pragmatické a analytické filosofie v angloamerickém prostředí, která se takto odráží i do podoby uchopování sociálních fenoménů. To potom činí rozdíl oproti tradici evropské filosofie od jejího metafyzického zaměření (německý idealismus 19. století), přes snahy o pevné vědecké uchopování sociálních fenoménů (Ehrlich) až po výklady orientované doktrínou „vědeckého komunismu“ a (politické) filosofie marxismu-leninismu, kde se pragmatická stránka redukuje především na usměrňování – či, chceme-li, kultivaci či „výstavbu“ – právního vědomí obyvatelstva v socialistickém režimu v rámci snah o vědecké řízení společností, jak ještě načrtneme ve třetí kapitole.

²⁷ HERTOIGH, Marc. A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004, 31(4).

s otázkou „*Co lidé zakoušejí jako právo?*“.²⁸ Od toho se také odvíjejí odlišná zkoumání vztahu lidí k právnímu státu (*Rechtsstaat*)²⁹, tedy k systému oficiálního práva a jeho uplatňování.

Původ tohoto rozlišení pochází podle Hertogha z rozdílu mezi rozlišeními „*law in books*“ a „*law in action*“ oproti „*Rechtssatz*“ a „*Rechtsleben*“. To první uvedl americký právní filosof Roscoe Pound v článku „*Law in Books and Law in Action*“ (1910) a stalo se jednou ze zakládajících tezí americké právněfilosofické tradice právního realismu (*Legal Realism*). Z téže doby pochází i druhé rozlišení, ovšem od již výše zmiňovaného Eugena Ehrlicha v jeho článku „*Die Erforschung des lebenden Rechts*“ (1911), a můžeme ho zařadit do proudu „evropské sociologické teorie práva“. Zřejmě z důvodu stejné doby vzniku a i vzájemné spolupráce Pounda a Ehrlicha se tato rozlišení snadno ztotožňují; v takovém ztotožnění ovšem Hertogh spatřuje „falešnou rovnici“.³⁰

Pound	„ <i>law in books</i> “	„ <i>law in action</i> “
Ehrlich	„ <i>Rechtssatz</i> “	„ <i>Rechtsleben</i> “

Hlavní rozdíl spatřuje Hertogh v tom, že každý z těchto náhledů práva a společnosti se soustředí na něco trochu jiného: „*Zatímco Pound se zaměřuje na chování zákonodárců, soudců, právníků a dalších právních funkcionářů [officials], Ehrlich se orientoval směrem k chování lidí v sociálních skupinách (uvnitř a vně právních institucí).*“³¹ Poundovo *law in books* představuje pouhá oficiální pravidla a normy, zatímco *law in action* jejich aplikaci, používání příslušnými vykonavateli práva. Ehrlichovo *Rechtssatz* však zahrnuje oba tyto aspekty, tj. jak samotné právní normy, tak

²⁸ „*How do people experience (official) law?*“ a „*What do people experience as 'law'?*“, tamtéž, s. 463 a s. 475.

²⁹ Zde by bylo na místě i podrobnější rozlišení pojmů „*Rechtsstaat*“ či „*état de droit*“ (právní stát) a „*rule of law*“ (vláda práva), které rovněž vycházejí z odlišných tradic: kontinentální a (anglo)americké; srov. např. GERLOCH, *Teorie práva*, cit. d., s. 198–201. V tomto ohledu je možno považovat za nedostatek, že Hertogh bez bližšího odůvodnění pracuje pouze s pojmem „*Rechtsstaat*“ a na toto rozlišení odkazuje pouze stručně (poznámka pod čarou č. 54, s. 467). Přitom by ale i z pojmového hlediska bylo k věci rozebrat, v jakých ohledech toto rozlišení kopíruje rozlišení evropské a americké koncepce právního vědomí a dále i odlišný systém práva kontinentálního a systému *common law*; dostali bychom tak hned tři různá rozlišení, která bychom mohli navzájem srovnávat.

³⁰ HERTOIGH, *A 'European' Conception of Legal Consciousness...*, cit. d., s. 470 an.

³¹ Tamtéž, s. 473.

současné podoby jejich aplikace, a oproti tomu *Rechtsleben* se týká toho, co za právo považují sami příjemci právních norem, a je tedy už samo blízké pojmu *Rechtsbewusstsein*, popř. *Rechtsgefühl*, a v Poundově rozlišení nemá obdobu³². Namísto tedy původně předpokládaného „schématu izomorfismus“ je tedy podle Hertogha rozsah těchto rozlišení nesymetrický:

Pound	„law in books“	„law in action“	---
Ehrlich	„Rechtssatz“		„Rechtsleben“

Na tomto se tedy pak zakládají i odlišná pojetí právního vědomí. Zatímco americké výzkumy se tradičně zaměřují na překlenování propasti mezi „law in books“ a „law in action“, přičemž tato propast se tedy přenáší do rozporu mezi „ideálním“ a „aktuálním“, a tím tedy zároveň implicitně předpokládají na pozadí jenom jediné, obecné platné právo – Hertogh v této souvislosti mluví o právu jako nezávislé proměnné veličině –, evropské výzkumy zdůrazňují samostatné výzkumy toho, co lidé sami za právo považují, a to se tedy může lišit podle jejich různého socio-kulturního zařazení.³³

Hertogho rozlišení „evropského“ a „amerického“ přístupu k právnímu vědomí je tak zajímavou sondou do tohoto obecnějšího problému relativní situovanosti právního vědomí. Zároveň, i kdyby jeho schematizace nebyla zcela přesná, přispívá k dalšímu pochopení šíře pojmu právního vědomí. V následující kapitole představíme, jaké další pojmy a výrazy se v souvislosti s ním vyskytují.

³² Tamtéž, s. 474–475. S tím můžeme srovnat Gerlochovo rozlišení *právního vědomí právních profesionálů a veřejné mínění*, viz výše str. 9.

³³ Tamtéž, zejména s. 465 an. V tomto ohledu je na místě poznamenat, že Ehrlichův život byl spjat s Černovicemi, hlavním městem Bukoviny, nejvýchodnější provincie rakousko-uherské říše; odtud pocházel a zde též působil jako právník a univerzitní učitel v době publikace svých teorií. Mnohonárodnostní a kulturně rozmanité prostředí Bukoviny tak zřejmě inspirovalo jeho sociologický přístup k právu, kdy ve svém výzkumu nevycházel z toho, jak obyvatelé znají tehdejší rakouský občanský zákoník, nýbrž základním měřítkem byly pro Ehrlicha jejich vlastní představy o právu.

Další pojmy právního vědomí

*Omnis definitio in iure civili periculosa est; parum est enim, ut non subverti posset.*³⁴

Lucius Javolenus Priscus

V předchozí části jsme na ukázkách několika autorů rozvrhli možné přístupy, které ovlivňují vymezení pojmu právního vědomí – ten tak zdaleka není vymezen jednoznačně. Vedle toho se často můžeme setkat s více či méně synonymními výrazy, které stručně představíme v této části. Přitom tyto odlišné výrazy označují více či méně odlišné a různorodé pojmy.

2.1 *Knowledge and opinion about law*

Knowledge and opinion about law, zkráceně *KOL*, obvykle překládáno jako *znalost a mínění o právu*, je výraz používaný především od 70. let 20. století v západní Evropě při provádění empiricky zaměřených studií a byl právě jako zastřešující pro tyto výzkumy přímo navržen ve shodně pojmenovaném sborníku.³⁵ Vychází spíše z evropského přístupu, ale zároveň se snaží dodat pro empirickou sociologii přesnější obsah do té doby neurčitě používaného pojmu „*(general) sense of justice*“ („*obecný smysl pro spravedlnost*“), který mohl splývat s *Rechtsgefühl*.³⁶ Proto také už rovnou v názvu rozlišuje dvě složky právního vědomí, tj. jak *kognitivní (knowledge)*, tak *hodnotící (opinion)*.

Toto odlišení odráží i cíl těchto výzkumů, kterým bylo zmapovat „úroveň“ právního vědomí ve společnosti – a díky tomu nejen přesněji porozumět fungování práva ve společnosti, ale rovněž vytvořit podklady pro budoucí zvýšení této úrovně, zejména pro generální prevenci kriminality. Později si tento přístup k právnímu vědomí vysloužil kritiku jednak pro své přílišné oddělování práva od společnosti – jako kdyby právo bylo

³⁴ *Každá definice v civilním právu je nebezpečná, protože jen málokdy ji nelze vyvrátit.*

³⁵ PODGÓRECKI, Adam (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson, 1973, s. 134.

³⁶ Tamtéž, s. 14 a s. 101.

jen nějakým nezávislým systémem působícím „na společnost“, nikoliv její součástí –, jednak proto, že z dílčích výzkumů vyvozuje závěry pro právo jako celek.³⁷

2.2 *Law (legal) awareness, law (norm) acquaintance*

Znalost práva se dále diferencuje dvěma pojmy, které se také objevují ve sborníku KOL za účelem provádění podrobnějších a pojmově přesnějších empirických šetření: *law awareness* a *law acquaintance*.³⁸ *Law awareness* překládají Večeřa s Urbanovou jako *vědomí (povědomí) práva*³⁹, byť výstižnější by mohl být doslovnější překlad jako *právní bdělost* či *uvědomování (si) práva*, a znamená podle nich vědomí toho, že nějaké chování je právem vůbec upraveno. To připomíná Knappovo základní vymezení právního vědomí v první řadě jako „*empiricky vzniklé vědomí toho, že ve společnosti existuje právo*“ (str. 6). Obdobným pojmem je také *legal awareness*, přeložitelný snad podobně jako *právní uvědomělost*, který však najdeme vymezen více procesně jako „*posilování zřetele jednotlivců k právním otázkám*“, a to typicky v rámci (všeobecného) vzdělávání.⁴⁰

Od *law awareness* se odlišuje *law acquaintance* – *právní informovanost*; možná výstižněji *obeznámenost s právem* –, resp. *norm acquaintance* – *obeznámenost s (právní) normou* –, tj. znalost samotného obsahu práva.⁴¹ Podle Večeři a Urbanové jsou tyto dvě úrovně, *awareness* a *acquaintance*, na sobě nezávislé: „*Například právní subjekt si je dobře vědom, že určité chování je právně regulováno, ale může mít velmi omezené nebo zcela mylné znalosti o obsahu relevantní právní normy. Na druhé straně může mít jiný*

³⁷ Viz HERTOUGH, *A 'European' Conception of Legal Consciousness...*, cit. d., s. 461, a VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 35.

³⁸ PODGÓRECKI, *Knowledge and Opinion about Law*, cit. d., s. 134, pozn. 3.

³⁹ VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 25.

⁴⁰ Viz např. rozsáhlé heslo: „*Legal awareness*“ [online]. *Wikipedia, The Free Encyclopedia* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_awareness. Tamtéž je dokonce k *legal awareness* synonymně uváděn výraz *public legal education*, tedy „*veřejné právní vzdělávání*“, a také *legal literacy*, „*právní gramotnost*“, které se věnujeme níže. Zároveň tyto výklady zřejmě příliš nerozlišují přívlasky *law* a *legal*.

⁴¹ PODGÓRECKI, *Knowledge and Opinion about Law*, cit. d., s. 134, pozn. 3.

*právní subjekt podrobné představy jak se chovat v určité situaci, aniž si bude jist, zda je toto chování právem upraveno, resp. jak je právem upraveno.*⁴²

Zde bych souhlasil pouze v prvním směru, a to, že „uvědomování (si) práva“ ještě neimplikuje „obeznámenost s právem“. Z druhé strany ale podle mého názoru faktická obeznámenost s právem už v sobě zahrnuje to, že člověk ví, že jde o právní regulaci – jinak bychom totiž nemohli tvrdit, že se jeho chování zakládá na právním vědomí, nýbrž zřejmě by mělo jiné zdroje, např. mravní vědomí nebo zvyk. Tyto dvě vrstvy znalosti práva bych tak kladl do vztahu speciality, nikoliv souřadnosti.

2.3 Intuitive law, public sense of justice

Naopak, oproti právnímu vědomí coby znalosti práva se dále můžeme setkat s několika výrazy, které se týkají afektivního pojetí právního vědomí a jsou tak blízké Ehrlichovu *Rechtsgefühl*. *Intuitive law, intuitivní právo*, má v práci polsko-ruského právníka Leona Petrazyckého znamenat „*ty právní zkušenosti, které neobsahují žádný odkaz k vnějším autoritám*“ – tedy to, co zkoumal Ehrlich jako *živé právo* u různých národnostních a kulturních skupin na Bukovině. Naopak, v angloamerické sociologii práva se při výzkumech hodnocení a postojů setkáme s výrazem (*public*) *sense of justice*, což Večeřa s Urbanovou překládají jako „*(veřejný) smysl či cit pro spravedlnost*“.⁴³

Zde si podle mého názoru opět můžeme všimnout rozdílu, která dokresluje výše načrtnuté Hertoghovo rozlišení evropských a amerických přístupů. V americkém systému je zřejmě společenská *vláda práva (rule of law)* daná a nezpochybňuje se; proto předmětem hodnocení není samo právo, nýbrž spravedlnost, tj. možné způsoby, jakými se „*litera zákona*“ naplňuje – jak se z *law in books* stává *law in action* a případné hodnocení vzniklé mezery. To odpovídá i demokratickému étosu amerického pojetí práva, jak ho nastiňuje Silbey v tom, že občané jsou nejen adresáty, ale i tvůrci práva (výše, str. 9 an.). Naopak, v evropských přístupech se nezaměřujeme tolik na spravedlnost, která je spíš chápána jako důsledek uplatňování práva, nýbrž celkově na mínění, hodnocení, postoje týkající se samotného práva. To jako by tedy bylo spíše na jedince státem „*uvaleno*“, než

⁴² VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 25.

⁴³ VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 225.

že by se účastnil jeho tvorby; k tomu se pak musí nějak postavit a spravedlnost může být jedním z dílčích rysů jeho hodnocení.

2.4 Právní povědomí, *legal sentiment*, právní citění

Michal Urban dále připojuje výraz právní povědomí, a to po vzoru tzv. jazykového povědomí a jazykového citu.⁴⁴ Odkazuje přitom na práci Jiřího Kovaříka, který právní povědomí „považuje za soubor individuálních a kolektivních představ o právu a spravedlnosti, povinnosti a odpovědnosti a postojů, které se k nim vztahují“⁴⁵. Zde se tak opět spojuje složka znalostní a hodnotící, ovšem podle Urbana ve prospěch emocionálních aspektů přijímání a reagování na právo: „Zatímco v pojmu právního vědomí jsou racionální a emocionální aspekty víceméně v rovnováze, pojem právního povědomí záměrně vychyluje rovnováhu ve prospěch lidských citů.“⁴⁶

Z anglickojazyčných termínů by tak tomuto přístupu mohl být blízký pojem *legal sentiment*, právní citění. Ten ale podle Večeři a Urbanové také používá polský sociolog Podgórecki a „rozumí jím především mínění (představy) společnosti (resp. jednotlivců) o správné (spravedlivé) právní úpravě určité oblasti právních vztahů“⁴⁷, což se od výše uvedené Urbanovy definice odchyľuje a splývá spíše s Knappovým právním vědomím de lege ferenda (str. 8). I v hodnocení však můžeme spatřovat složku racionální a složku citovou, takže výraz právní citění se v tomto smyslu jeví jako zavádějící.

2.5 Právní gramotnost, *legal literacy*

Posledním pojmem příbuzným s právním vědomím, který si v této části představíme, je tzv. *právní gramotnost, legal literacy*, který zmiňují práce Urbana

⁴⁴ URBAN, Michal. *Efektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: případy z praxe*. Praha: Leges, 2013, s. 20.

⁴⁵ KOVAŘÍK, Jiří. *Dětská práva, právní povědomí, participace dětí a sociální služby*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2001, s. 46.

⁴⁶ URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 20.

⁴⁷ VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 23. a VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 233 (tam používají výraz *public sentiment*, ale to bude možná omyl).

i Večeři a kol.⁴⁸ Kanadská advokátní komora ji v textu z roku 1992 definuje jako „*schopnost porozumět slovům použitým v právním kontextu, vyvodit z nich [odpovídající] závěry, a posléze na základě těchto závěrů [přiměřeným způsobem] jednat*“⁴⁹. V tomto ohledu ji tak můžeme chápat nejen po vzoru původní čtenářské a literární gramotnosti, ale též jako obdobu gramotnosti matematické, finanční či ekonomické. Blíží se tak pojmu *legal awareness* v jeho didaktickém významu.

Další obdobné definice uvádí Tereza Krupová: Podle Americké advokátní komory se jedná o „*schopnost učinit kritické hodnocení podstaty práva, právního procesu a právních informací (zdrojů) stejně jako účinné využití právního systému a způsobilost formulovat strategie pro jeho zlepšení*“ a kolektiv kanadských autorů přichází s širokou definicí: „*Úplná právní gramotnost jde nad rozvoj základních právních schopností a znamená osvojování znalostí, pochopení podstaty práva a tvorbu kritického úsudku o něm, stejně tak jako o podstatě práva, právních procesech a právních zdrojích, společně se schopností využití nabytých poznatků v praxi.*“⁵⁰ Ve všech případech tak vidíme důraz na proces učení a pochopení práva spíše než jen na popis znalostí či afektů.

Možných příbuzných pojmů se tak vyskytuje celá řada – téměř by se dalo říci, že co autor, to definice, popř. vlastní označení. Než se na základě této rešerše pokusíme ve čtvrté kapitole vyvodit nějaké společné závěry pro téma (spíše než pojem) právního vědomí, představíme ještě stručně tři jeho historické podoby „s přívlastkem“.

⁴⁸ URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 21 a VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 23. Zdá se přitom, že druhá publikace (rok vydání 2015) zde svůj výklad opisuje z první (2013), aniž ji přitom důsledně cituje – naopak zaměňuje dílčí slova nebo mírně upravuje slovosled, aby text nebyl přímým plagiátem, nicméně k vlastní interpretaci má rovněž daleko. V dřívější práci VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., se výraz *právní gramotnost* ještě nevyskytuje.

⁴⁹ Cit. podle URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 21.

⁵⁰ Cit. podle KRUPOVÁ, Tereza. Právní vědomí – několik poznámek. *Časopis pro právní vědu a praxi*. 2015, 23(4), s. 365–374; s. 369.

Historický exkurs: právní vědomí „s přívlastky“

„Soud nesmí vyloučit teror...,
...jedině revoluční právní vědomí a revoluční svědomí určí,
za jakých podmínek ho bude použito.“⁵¹

Vladimír Iljič Lenin

Nyní ještě doplníme náš výklad o stručný historický exkurs. Všechny předcházející pojmy právního vědomí obvykle vycházejí z teorie práva a sociologie a jakožto součásti vědeckého diskursu se tak snaží být hodnotově neutrální vzhledem k panující ideologii. Následující tři pojmy ukazují, že pojmů právního vědomí však lze používat i na pomezí práva a politiky a definovat je jako součást širšího ideologického, hodnotově nikoliv neutrálního systému.

3.1 Socialistické právní vědomí

Právní vědomí s přívlastkem „socialistické“ se objevuje v tuzemských pracích z doby nedávné, o čemž svědčí např. dobové kvalifikační práce Jany Slunéčkové *Právní vědomí: vybrané problémy* nebo Viktora Jansy: *Vybrané problémy teorie právního vědomí* z 80. let 20. stol.⁵² Vyznačují se poměrně rozsáhlým teoretickým pojmovým aparátem, vymezujícím různé podpojmy právního vědomí, jeho strukturu a souvislosti se společenským vědomím apod., navázaným na základy marxismu-leninismu a představujícím východisko pro následující dílčí výzkumy právního vědomí.⁵³ Ze složek znalostní a hodnotící je mírně zdůrazňována ta druhá, mohli bychom také mluvit o „smýšlení o (socialistickém) právu“.

⁵¹ LENIN, Vladimír ILJIČ. Dopis lidovému komisaři spravedlnosti Dmitriji I. Kurskému ze 17. 5. 1922. *Sebrané spisy sv. 45*, 2. vyd. 1989, s. 225.

⁵² SLUNÉČKOVÁ, Jana. *Právní vědomí: Vybrané problémy*. Praha: Univerzita Karlova, 1985. Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. Monographia. JANSÁ, Viktor. *Vybrané problémy teorie právního vědomí*. Praha: ČSAV, 1982. Poznamenejme, že tyto práce z pražské právnické fakulty recenzoval, resp. oponoval akademik Viktor Knapp; třebaže jeho pozdější učebnice *Teorie práva* je ve svých formulacích mírnější (viz výše str. 8), zřejmě ani on nebyl těmto přístupům vzdálen.

⁵³ SLUNÉČKOVÁ, *Právní vědomí*, cit. d., zejm. s. 16–23 a s. 66–77.

Pro historický kontext doby ne zase tak dávne uvedeme některé definice. Podle Slunéčkové: „*Socialistické právní vědomí je součástí uvědomění socialisticky myslícího a jednajícího člověka. [...] Uvědomění, jehož komponentem je socialistické právní vědomí, znamená tedy i pochopení a emocionální prožívání povinnosti, pocit odpovědnosti vůči socialistické společnosti, socialistickému státu i vůči sobě samotnému, znalost práv a schopnost jich užít ve prospěch celku i ve prospěch osobnosti v souladu se zájmy socialistické společnosti. [...] Socialistické společenské vědomí je vědomím vyššího vývojového typu. Je kvalitativně odlišné od vědomí předcházejících společenských formací.*“⁵⁴ Socialistické právní vědomí mělo být podle Slunéčkové součástí širšího vědeckého světového názoru, kam dále spadalo *socialistické morální vědomí, socialistické politické vědomí* a další formy socialistického vědomí; to vše, vzájemně provázáno, mělo vést člověka ke „*schopnosti socialistického myšlení a správné volby jednání*“.⁵⁵

Oproti předchozím případům se tedy již nejedná o snahu o nehodnotící sociologické zkoumání.⁵⁶ Naopak, přívlastek socialistický zřejmě povyšuje jakýkoliv jev, včetně právního vědomí, do žádoucího „vyššího vývojového typu“. V tomto případě pak byly zastřešeny nikoliv koncepty *právního státu (Rechtstaat)* či *vlády práva (rule of law)*, ale tzv. *socialistické zákonnosti*.⁵⁷

⁵⁴ Tamtéž, s. 32–33.

⁵⁵ Tamtéž, s. 91, Schéma 3.

⁵⁶ To připouštějí i sami autoři a zdánlivě objektivními tvrzeními tak odhalují především vlastní „třídní“ východiska a představy o společnosti a vědě. Připomínáme to i pro kontrast s dnešními přístupy; např.: „*Každá, ve společnosti panující třída, určuje na základě své ideologie do značné míry obsah a formu kategorií, jež jsou užívány zejména ve společenských vědách a jež slouží i jako východiska nazírání na praktickou společenskou činnost. [...] A je to ona, která v souladu se svými zájmy a cíli využívá veškeré poznání ve společnosti a je to i ona, která v souladu se svými zájmy a cíli toto poznání ve společnosti rozvíjí nebo usměrňuje jeho rozvoj.*

Dělnická třída má objektivní zájem na rozvoji objektivního poznání. Ale to vůbec neznamená, že poznání, jehož užívá dělnická třída k rozvoji společnosti, je užíváno nestranně. Vědecké poznatky se v socialismu stávají organickým momentem sociálního řízení. Vědeckost je v tomto případě nutně spojena s komunistickou ideovostí a světový názor dělnické třídy – marxismus-leninismus – prostupuje všemi formami společenského vědomí. V socialistické společnosti, zejména s ohledem na její vývoj k budoucnosti, se prosazují všemi metodami vědeckého řízení, formami regulace ve všech společenských rovinách komunistické ideály. A tak zde vědeckost přechází ve stranickost a zároveň stranickost v tomto smyslu se stává předpokladem vědeckosti.“ Viz SLUNÉČKOVÁ, *Právní vědomí*, cit. d., s. 91–92.

⁵⁷ K ní blíže (a kriticky) viz např. KNAPP, *Teorie práva*, cit. d., s. 212.

Ne všichni ale byli takovým nárokům schopni dostát; oblíbeným předmětem zkoumání proto byla třídnost právního vědomí: „*Vzhledem k vnitřní diferenciaci tříd v socialismu diferencuje se i právní vědomí jednotlivých tříd. Lze pak hovořit o právním vědomí skupinovém a individuálním. Takže v socialismu existuje jednak socialistické právní vědomí, jehož nositelem je předvoj socialistické společnosti, jednak skupinové a individuální právní vědomí. Skupinové a individuální právní vědomí se může socialistickému právnímu vědomí více či méně přibližovat nebo dokonce s ním může být i v některých případech v rozporu.*“⁵⁸

Takto rozporné bylo podle Slunéčkové zejména (právní) vědomí někdejší maloburžoazie s jejím (malo)měšťáckým smýšlením: „*[To] trvá i nadále a ovlivňuje vědomí socialistické společnosti i mimo rámec bývalých příslušníků třídy maloburžoazie. Problém maloburžoazie a dokonce problém třídy buržoazie zdaleka není ještě v naší společnosti překonán. V roce 1980 žilo v naší republice přibližně 250 tisíc bývalých příslušníků maloburžoazie a asi 30 tisíc bývalých příslušníků třídy buržoazie.*“⁵⁹ Tyto úryvky snad postačí k utvoření představy, jaké boje se tehdy na poli právního vědomí sváděly.

3.2 Revoluční právní vědomí

Zdaleka však nedosahovaly takové intenzity jako boje pod praporem dalšího pojmu – dá-li se v tomto případě vůbec o pojmu ve vědeckém, analytickém smyslu mluvit –, a to *revolučního právního vědomí* (*revolutionary legal consciousness*, *революционное правосознание* – *revoljucionnoe pravosoznanie*) a od něj odvozené *revoluční zákonnosti*, předchůdce zákonnosti socialistické. Tyto pojmy se vyskytují především v dokumentech z doby tzv. válečného komunismu v prvních letech po bolševické revoluci v Rusku; dobovým teoretickým shrnutím je např. práce Grigorije M. Portugalova.⁶⁰ Jejich vývoj, proměny, spojitosti zejména s pojmem *Rechtsgefühl* a použití v revolučním soudnictví zevrubně analyzují nedávné články Pavla Vasilyeva *Beyond Dispassion: Emotions and*

⁵⁸ SLUNÉČKOVÁ, *Právní vědomí*, cit. d., s. 32.

⁵⁹ Tamtéž, s. 79.

⁶⁰ PORTUGALOV, Grigorij M. *Revoljucionnaja sovest' i socialističeskoje pravosoznanije*. Petrohrad: Gos. izdat., 1922.

*Judicial Decision-Making in Modern Europe a Revolutionary Conscience, Remorse and Resentment: Emotions and Early Soviet Criminal Law, 1917-1922.*⁶¹

Můžeme shrnout, že revoluční právní vědomí a obdobné koncepty byly používány jako přechodný „pramen práva“ namísto platných předrevolučních zákonů, fakticky ale jako zástěrka pro revoluční libovůli. Jeden z tehdejších dekretů stanovuje: „*Místní soudy rozhodují jménem Ruské republiky a v rozsudcích a rozhodnutích se řídí zákony svržených vlád jen potud, pokud nejsou zrušeny revolucí a neodporují revolučnímu svědomí a revolučnímu právnímu vědomí.*“⁶² Zdeněk Koudelka v této souvislosti označuje revoluční právní vědomí za „*fakticky materiální ohnisko práva komunistického státu*“, přičemž zmiňuje Leninův dopis lidovému komisaři spravedlnosti Kurskému: „*Soud nesmí vyloučit teror..., ...jedině revoluční právní vědomí a revoluční svědomí určí, za jakých podmínek ho bude použito.*“⁶³

Pojem revolučního právního vědomí tak přestává být jen popisem odrazu práva v myslích adresátů, ale stává se přímo zdrojem a principem práva samotného. Takové „právo“ je ale těžko dlouhodobě udržitelné – význam revolučního právního vědomí tak nakonec postupně upadal, jak se rozvíjelo „standardní“ sovětské zákonodárství.⁶⁴

3.3 Lidové právní vědomí

Posledním „právním vědomím s přívlastkem“, které zde uvedeme, je tzv. *lidové právní vědomí, popular legal consciousness, Rechtsbewußtsein des Volkes*; jeho

⁶¹ VASILYEV, Pavel. Beyond Dispassion: Emotions and Judicial Decision-Making in Modern Europe. *Rechtsgeschichte – Legal History*. 2017, vol. 25, s. 277–285. VASILYEV, Pavel. Revolutionary Conscience, Remorse and Resentment: Emotions and Early Soviet Criminal Law, 1917–1922. *Historical Research*. 2017, 90(247), s. 117–133.

⁶² Cit. podle PETR, Tomáš. *Válečný komunismus – represivní systém sovětského Ruska*. Olomouc, 2014. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Právnická fakulta; s. 32.

⁶³ LENIN, Vladimír ILJIČ. Dopis lidovému komisaři spravedlnosti Dmitriji I. Kurskému ze 17. 5. 1922. Sebrané spisy sv. 45, 2. vydání 1989, s. 225, cit. podle: KOUDELKA, Zdeněk. *Transcendentní pramen práva*. Praha: Nakladatelství Leges, s.r.o., 2018, s. 18. Plná citace zní takto: „*Soud nesmí vyloučit teror; slibovat to by znamenalo klamat sama sebe nebo vůbec klamat, ale je třeba jej zdůvodnit a uzákonit principiálně, jasně, bez falše a bez příkras. Formulovat to co nejdříve, neboť jedině revoluční právní vědomí a revoluční svědomí určí, za jakých podmínek bude použit v praxi.*“

⁶⁴ Viz PETR, *Válečný komunismus...*, cit. d., s. 32 an. I ve stalinských procesech 30. let a Velké čistce se nakonec ukázalo praktičtější postupovat podle směsice formálního práva a „mimosoudních řešení“, než se výslovně odvolávat na revoluční právní vědomí.

Ehrlichovo použití jsme již zmínili výše (str. 5). Anglický termín *popular legal consciousness* představují Večeřa a Urbanová takto: „*Jde o právní vědomí, které v sobě obsahuje přetvořené právní ideje způsobem, který je podstatně odlišný od platného práva a jeho profesionální právní interpretace.*“ Vycházejí přitom z amerických výzkumů, podle nichž „*se lidové právní vědomí často odvolává na pojmy z oblasti ideologie k vyjádření ideálů, které ospravedlňují jednání, zvláště v případech, kdy jednání zahrnuje použití síly.*“⁶⁵ (VU, s. 24)

Odvolávání se na lidové právní vědomí se však zřejmě hodilo i nacistické právní „vědě“ i praxi jako jeden ze zdrojů práva. Tak např. v komentáři k § 2 trestního zákoníku (*Reichsstrafgesetzbuch*) novelizovanému roku 1935 je *Rechtsbewußtsein des Volkes* rozebíráno jako jeho klíčový ideový zdroj (*Grundgedanke*).⁶⁶ Tato snaha podepřít právní libovůli neurčitým zdrojem „právního vědomí“ tak nebyla vlastní jen komunistické diktatuře. S tím též souvisí obdobné používání výrazů *revoluční*, resp. *lidové (právní) svědomí* (*revoljucionnaja sovest*, resp. *völkische Rechtsgewißen*) v obou totalitních režimech pro zdůraznění afektivní povahy takového „spravedlivého lidového přesvědčení“.⁶⁷

⁶⁵ VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 24.

⁶⁶ WELZEL, Hans. *Der Allgemeine Teil des deutschen Strafrechts in seinen Grundzügen*. Berlín: Walter de Gruyter, 1940, s. 13. K tomu obecnější výklad podává WERLE, Gerhard. *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*. Berlín, New York : Walter de Gruyter, 1989, s. 145.

⁶⁷ Viz VASILYEV, *Revolutionary Conscience...*, cit. d., s. 121 an., a WERLE, *Justiz-Strafrecht...*, cit. d., s. 145.

Srovnání: vnitřní rozměry a vnější přístupy

V dosavadním výkladu jsme představili různorodá vymezení právního vědomí a další příbuzné výrazy a pojmy včetně historických příkladů. Právní vědomí je tak pojem natolik široký a jeho výkladů se objevuje takové množství, že se nelze shodnout na jednotném obsahu ani označení. Na rozdíl např. od systematicky budovaných pojmů teorie práva nelze ani identifikovat jednotící strukturu tohoto pojmu, neboť se v něm mísí různá právně, sociologicky, pedagogicky i ideologicky motivovaná hlediska.

Opakovaně se však objevují společná rozlišení⁶⁸ různých složek či druhů právního vědomí, jejichž hlavní rysy nyní shrneme. Nejprve rozebereme podle našeho názoru tři základní „vnitřní“ rozměry právního vědomí: jeho složky (znalosti vs. mínění, hodnocení, postoje), jeho zaměření podle práva („právní vědomí *jakého práva?*“) a jeho zaměření podle adresátů („*čí* právní vědomí?“); i ty se ovšem různě kříží a prolínají, takže je nelze přesně lineárně či hierarchicky uspořádat, resp. každé takové uspořádání je jen provizorním záměrem autora.

Ve druhé části této kapitoly pak navrhne jedno vlastní rozlišení či spíše „meta-rozlišení“, a to identifikaci tří hlavních diskursů či přístupů k právnímu vědomí: *právněteoretického*, *sociologického* a *pedagogicko-ideologického*. Ty se liší zejména záměrem, s jakým k tématu právního vědomí přistupují. Půjde tedy naopak o pohled „zvenčí“: nikoliv, co se k tématu právního vědomí říká, ale jak, z jakých východisek – která snadno zůstávají nevyřčená – se o něm mluví a uvažuje. To pak ovlivňuje nejen diferenciaci příbuzných pojmů, ale také podobu prací a okruh relevantních otázek, které se k právnímu vědomí vztahují.

⁶⁸ Ukazuje se, že vzájemná rozlišení pojmů jsou možná podstatnější než samotné pomyslné „obsahy“ pojmů, které nakonec implicitně vyplývají právě až ze srovnávání a poměřování; takové stanovisko bychom mohli nazvat třeba „strukturálním přístupem k epistemologii“. Podobně buduje např. Niklas Luhmann svoji systémovou teorii na klíčovém vztahu difference – nikoliv identity nebo esence, jak obvykle činí „klasické“ teorie poznání – prvků. Bližší představení těchto přístupů ale přesahuje rámec naší práce, třebaže by jistě přineslo svěží podněty zvláště do různých teorií práva.

4.1 Vnitřní rozměry právního vědomí

4.1.1 Znalosti a mínění, hodnocení, postoje

Základní rozlišování, vyskytující se téměř u všech autorů, je mezi složkou znalostní a složkou hodnotící či postojovou, které se dobře odráží v souhrnném pojmu *knowledge and opinion about law*. Na úrovni konkrétních právních norem se zdá, že předpokladem jejich hodnocení je jejich znalost; celý právní řád nebo dokonce právo coby jeden z normativních zdrojů lze však hodnotit i bez znalosti dílčích norem, jak naznačují např. pojmy *právního povědomí* nebo *právního citění*, nebo dokonce může zahrnovat pouze „obecné právní zkušenosti“, jako v Ehrlichově *Rechtsgefühl* nebo Petrazického *intuitivním právu*. Zvláštním případem by pak byly postoje, které by se zakládaly na mylné znalosti práva, tedy vlastně zkrácené představy o (platném) právu.

Hodnotící složka se může dále diferencovat různými způsoby. Trojice *mínění, hodnocení, postoje* už v literatuře nebývá rozlišována jednoznačně: můžeme jen shrnout, že na postojích se často zakládá hodnocení platného práva a mínění oproti postojům bývá více vztažené na konkrétní situace.⁶⁹ Právní vědomí coby hodnocení práva pak může být jak racionální, tak emocionální (či afektivní). Za krajní případ racionálního hodnocení práva bychom mohli považovat např. *úvahy právních profesionálů de lege ferenda*, za krajní případ emocionální naopak např. výše představené *lidové právní vědomí*. Celé rozlišování racionálních a emocionálních přístupů k právu se ještě více komplikuje, uvážíme-li nikoliv ojedinělý vliv ideologie na utváření obsahu tohoto pojmu, jak se ukazuje např. v socialistickém či revolučním právním vědomí – ideologickým rámcem lze různé afekty dodatečně racionalizovat a rádoby vědecky popisovat.⁷⁰

Vzhledem k výše uvedeným rozlišením se zdá Knappovo, resp. Gerlochovo ztotožňování *právního vědomí de lege lata* se znalostí práva a *právního vědomí de lege ferenda* s hodnocením práva poněkud nepřesné až zavádějící. Znalost práva i jeho hodnocení se může týkat jak aktuální právní úpravy (*lex lata*), tak právní úpravy

⁶⁹ Pro bližší diskusi viz např. URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 26–28 a zejména pozn. pod č. 49.

⁷⁰ Viz výše např. výklady o „měšťáckém smýšlení“ (str. 22) či přímo diskuse vztahu „stranickosti“ a „vědeckosti“ socialistické teorie právního vědomí (pozn. p. č. 56, str. 21).

připravované či úvah o jeho úpravách (*lex ferenda*); a postoje k právu jako celku, zvláště např. v podobě obecných právních zkušeností, zároveň nemusejí znamenat, že jeho adresáti by si přáli proměnu práva tímto směrem podle jejich představ. Přívlastky *de lege lata* a *de lege ferenda* se tak zdá vhodné raději ponechat v jejich původní doméně, tj. teorii práva, kde mají ustálený a určitý význam.

Znalost práva dále můžeme diferencovat podle její hloubky, jak činí zejména pojmy *law / legal awareness* a *law / norm acquaintance* (str. 15). Základní úrovní je vědomí, že (resp. *zda*) je nějaké jednání právem upraveno; následuje konkrétní znalost této úpravy, tedy *jak* je upraveno. I ta však může být různě podrobná. Znat text právní normy ještě nemusí zahrnovat porozumění jejímu obsahu, a porozumění jejímu obsahu podle jejího znění ještě nemusí znamenat její správný výklad. Toto konkrétní porozumění může být navíc různě provázáno s porozuměním dalším právním normám, právním principům a nakonec systému práva jako celku. Tuto „kaskádu porozumění“ koneckonců reflektuje i teorie práva ve výkladech o různých způsobech a možnostech interpretace.

Variace toho, co může znamenat „znát právo“, se možná nejlépe ukazují při srovnání právních znalostí veřejnosti a právních profesionálů: právní laici nezřídka z doslovného, textového výkladu konkrétní právní normy vyvozují právně nesprávné závěry, které v následné konfrontaci se zkušenými právníky neobstojí. A to ještě opomíjíme celou paletu „neformálních právních znalostí“, tedy vlastně zkušenosti s tím, jak se právo realizuje ve skutečnosti, v postupech často nekodifikovaných nebo od kodifikace odlišných, přesto ale rozšířených; i tak lze chápat Poundovo rozlišení *law in books* a *law in action* (str. 12). Postupy odchylovající se od předpisu se mohou dostat až na hranici zákonnosti, což nakonec neohrožuje jenom znalost práva, ale i jeho hodnocení u veřejnosti, nezůstávají-li zároveň před veřejností dostatečně tajeny.

I právo, třebaže zvláště v moderních, osvícenských formách „je určeno všem“, se tak zároveň ukazuje jako svébytný obor se svými vnitřními pravidly a strukturou, který nelze jednoduše obsáhnout „na první pohled“, nýbrž do něhož je třeba pronikat i cíleným studiem. Všechny tyto otázky týkající se porozumění právu – a nejen izolované znalosti jeho částí – pak dobře shrnuje relativně nový pojem *právní gramotnosti* (str. 17).

Těmito úvahami se dostáváme k dalším dvěma často se vyskytujícím rozměrům, které jsme rozvrhli už u úvodní definice (str. 4). Ty už nepopisují povahu právní vědomí,

nýbrž diferencují jej podle šíře jeho zaměření: *Kdo právo zná* či hodnotí a *jaké právo zná* či hodnotí – pracovní je označme jako rozlišení *podle adresátů* a *podle práva*. Takových „dílčích právních vědomí“ je tedy tolik, kolik různých adresátů práva a kolik různých právních odvětví, oborů a institutů můžeme specifikovat. To nakonec odrážejí i některé výrazy: právní vědomí se může týkat jedné či více konkrétních norem (např. *norm acquaintance*), celého zákona, úpravy celého odvětví (např. *law awareness* ve smyslu *lex*) nebo i celého práva jako systému (např. *law awareness* ve smyslu *ius*).

4.1.2 Rozlišení podle práva

„Podle práva“ tak můžeme diferencovat právní vědomí týkající se různých odvětví, norem, institutů; kolik je rozlišení (a pojmových shrnutí) uvnitř práva, tolik může být „druhů“ právního vědomí – např. právní vědomí práva soukromého vs. veřejného, hmotného vs. procesního, právní vědomí norem kogentních vs. dispozitivních atd. Metaforicky řečeno, můžeme takto postupovat od jednotlivých „atomů“, základních stavebních kamenů, dílčích norem, až po komplexy molekul, organické sloučeniny, celou pomyslnou „budovu práva“. U všech přitom lze hledat složky znalostní a hodnotící i další nuance podle předchozího dělení; u konkrétních norem se však spíše zvýrazní složka znalostní (např. znalost, zda a jak je upravena lhůta při udělování stavebního povolení), zatímco směrem k větší obecnosti k ní přistupují i mínění, hodnocení a postoje k právu (např. hodnocení efektivity či přehlednosti procesů správního práva).

Zároveň, čím jsme na obecnější rovině, tím neurčitější je i samotné vymezení: zatímco „udělování stavebního povolení“ je vcelku určité a jasně vymezený proces, pod „procesy správního práva“ si každý může představovat něco trochu jiného v závislosti na vlastních zkušenostech. Tato neurčitost se ještě podtrhne, pokud ani v právní teorii (tedy mezi právními profesionály) nepanuje shoda ohledně hranic jednotlivých kategorií. To je typické zejména pro ty nejvíce obecná a abstraktní rozlišení, jako např. práva soukromého a veřejného – což nakonec poukazuje na to, že tato právněteoretická rozlišení jsou pouze našimi ad hoc nástroji a schémata a nevyplývají nutně z povahy práva samotného.⁷¹

⁷¹ Pro zajímavost uvedme, že i to, co se v tuzemském pohledu jeví jako samozřejmé rozlišení, lze relativizovat srovnáním se zahraniční úpravou: V českém právu patří mezi „základní znalosti“, že trestní právo je odvětvím práva veřejného – viz např. hned první věta první kapitoly klasické učebnice JELÍNEK, Jirí a kol. *Trestní právo hmotné: obecná část, zvláštní část*. 3. vyd. Praha: Leges, 2013., s. 19. Ve Francii se ovšem trestní právo uvádí jako „odvětví smíšené“ (*branche mixte*) mezi právem soukromým (*droit privé*) a veřejným (*droit public*) – viz např. „Droit pénal en France“ [online]. *Wikipédia, l'encyclopédie libre* [cit.

Zvláště při empirických výzkumech právního vědomí je tedy třeba náležitě upřesnit, jakého práva přesně se týkají.

Rozlišení podle toho, na jaké úrovni a v jakém odvětví právního řádu se nacházíme, ovšem není jediné možné z hlediska práva. Právní vědomí lze navázat i na další vlastnosti práva jako systému, nejen na právní řád: lze se tak zabývat např. právním vědomím ve vztahu k legislativnímu procesu, k soudnímu rozhodování, k exekutivní činnosti, k rozdělení mocí ve státě atp.; ty tedy zahrnují různě obecné právní úpravy a rovněž její výklad, schvalování a dalších procesy. Takový prostor lze uchopit mj. právě i pojmy *law in books* a *law in action*; zvláštním případem právního vědomí nakonec může být i znalost a hodnocení případů, kdy se praxe bude od právní úpravy záměrně odchylovat.

4.1.3 Rozlišení podle adresátů

Ještě rozsáhlejší jsou možnosti navázání právního vědomí na adresáty práva – zjednodušeně, kolik jedinců a jejich skupin, tolik dílčích právních vědomí. Mezi oblíbené sociologické charakteristiky z hlediska vlivu na právní vědomí patří pohlaví, věk a vzdělání a jejich kombinace: tak se např. ukazuje, že starší ženy mívají přísnější postoj k některým trestným činům než mladší muži.⁷² K méně významným faktorům se pak řadí např. stupeň urbanizace (městská vs. venkovská populace), socioekonomické proměnné nebo náboženská a politická příslušnost; faktory lze i různě klasifikovat, např. „podle povahy“ na biogenní, psychogenní a sociální.⁷³

Lze si ovšem představit řadu dalších kritérií. Jak už jsme představili výše, ideologicky motivované je rozlišování *třídního právního vědomí* (str. 21). V dnešních teoreticky i empiricky zaměřených pracích se často objevuje zaměření jednak na mladé lidi, speciálně na školní populaci, a dále na příslušníky různých profesí.⁷⁴ Zvláštní, ale

10. 7. 2019], z https://fr.wikipedia.org/wiki/Droit_pénal_en_France. Tato vzájemná nepřevoditelnost nejen mezi typy právní kultury, ale i mezi jednotlivými jejími subsystemy, tak značně ztěžuje provádět obecná šetření právního vědomí v nadnárodním měřítku.

⁷² Viz VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. s. 244–245.

⁷³ Tamtéž, s. 243 an.

⁷⁴ Níže ještě uvedeme několik ukávek prací věnujících se takovému profesnímu právnímu vědomí (str. 37).

praktickou diferenciací „podle adresátů“, ale v tomto případě vlastně i podle „tvůrců“ a „vykonavatelů“ je pak samotné kritérium znalosti práva na škále od právních laiků až k právním profesionálům, jak činí mj. Gerloch pro odlišení *veřejného mínění* od *společensky relevantního právního vědomí* (str. 8).

Zde se také ukazuje, že rozlišení „podle práva“ a „podle adresátů“ nejsou na sobě zcela nezávislá: Čím více půjde o nějaký specifický, odborný aspekt práva (např. konkrétní procesní opatření týkající se důvodů pro propuštění z vazby), tím spíše má smysl zabývat se jeho znalostí a hodnocením pouze právními profesionály – a tam zkoumat např. jeho rozdílnou znalost u advokátů, soudců, státních zástupců –, neboť právní vědomí veřejnosti bude v tomto případě mizivé, protože institut pochopitelně nezná a tedy k němu ani nezaujímá postoj.⁷⁵ Podobně bude korelovat vyšší právní vědomí právních předpisů upravujících výkon nějaké profese s jejími vykonavateli.

Dělicí linie však nutně nevede mezi „detailem“ a „celkem“ právní úpravy – tak většina populace má praktickou znalost některých dílčích ustanovení občanského zákoníku, typicky třeba o možnostech odstoupení při uzavírání spotřebitelských smluv⁷⁶, neboť s nimi v běžném životě často přichází do styku, zatímco jiná celá právní odvětví, např. mezinárodní právo veřejné, jí mohou zůstat utajena a zůstávají doménou jen nemnoha odborníků. Pokud ke kombinacím adresátů a práva přidáme ještě různé složky právního vědomí (předešlá část), dostáváme takřka nekonečně mnoho možností, jak právní vědomí diferencovat a jaké jeho specifické realizace zkoumat.

⁷⁵ Snad s výjimkou případně samotných zadržovaných „kriminálních“, čímž narážíme na zmíněný „Knappův paradox“ (str. 9); ovšem asi ani u nich nelze předpokládat nějaký jiný zvýšený zájem než o to, jaké bude mít tento postup důsledky pro jejich případ.

⁷⁶ § 1829 zákona č. 89/2012 Sb., občanského zákoníku.

4.2 Trojí diskurs o právním vědomí

Výše uvedená rozlišení se snaží popisovat pomyslně jednotný pojem právního vědomí. Jak jsme ale ukázali v předchozích kapitolách, samotné přístupy k právnímu vědomí jsou často dobově a místně podmíněny: nejen tím, k jakému právu, jakým adresátům a k jaké složce právního vědomí se vztahují, ale rovněž kdo a za jakým účelem je činí. To se ukazuje nejzřetelněji na právních vědomí „s přívlastkem“, kde je tento zdánlivě hodnotově neutrální pojem používán pro „vyztužení“ propagované ideologie: (národně) socialistické nebo komunistické. Rovněž ale i v politicky neangažovaných výkladech si povšimneme, že se hlediska, východiska i záměry autorů liší: Pochopitelně odlišně k právnímu vědomí přistupují např. Eugen Ehrlich z pozice střeoevropského sociologa začátku 20. století, jinak Susan Silbey jako současná americká antropoložka, jinak americký právní vědec Roscoe Pound a opět jinak tuzemští teoretici (kontinentálního) práva Knapp či Gerloch.

Nejenom tedy, že nemůžeme nalézt jednotné vymezení pojmu právního vědomí, ale často v jeho různých výkladech a popisech nenajdeme ani žádný „největší společný jmenovatel“: pojmy se nestřetávají, nepolemizují spolu, nýbrž se mimoběžně míjejí, málokdy na sebe navazují a každý hovoří svébytným jazykem svého tvůrce.

Znamená to tedy, že je třeba se dalšího abstraktního popisu právního vědomí vzdát s konstatováním, že co autor, to vlastní, na jiné těžko převoditelný pojem právního vědomí? Myslím, že nikoliv. Od technické analýzy různých diferenciací pomyslně určitého pojmu právního vědomí, kterou jsme rekapitulovali výše, můžeme pokročit o úroveň výše, k analýze různých diskursů o právním vědomí. Od původního problému „*Co je právní vědomí?*“ tak přecházíme k otázce: „*Jak se o právním vědomí hovoří (píše, přemýšlí)?*“ Takové rozvržení pak možná lépe umožní pochopit, proč často, když „dva mluví o tomtéž“, ve skutečnosti si nemusejí rozumět.

Jako vhodné se mi zdá právě rozlišení na základě oborů, z jejichž východisek autoři k fenoménu právního vědomí přistupují. Navrhuji tak rozlišit hlavní přístupy podle převažujícího zaměření na *právněteoretické*, *sociologické* a *pedagogicko-ideologické*. V následující části tedy stručně vystihneme, v čem spatřuji charakteristická jádra jednotlivých přístupů, jaké otázky si kladou a od každého uvedeme výběr několika

především tuzemských a nedávných publikací, v nichž konkrétní přístup zdá se převažovat.

4.2.1 Právněteoretické přístupy k právnímu vědomí

Právněteoretické přístupy charakterizujeme snahou uchopit právní vědomí předně jako nezbytnou teoretickou vlastnost (každého) práva; a to z toho důvodu, že podstatnou vlastností práva coby normativního systému musí být jeho znalost, jeho odraz ve vědomí adresátů. Toto hledisko se tak orientuje především na znalost a přístupnost práva. Právo je zde chápáno předně jako systém, který teorie práva logicky uspořádává. Teorii práva zároveň chápeme jako abstrakci nad (konkrétním) právem; snahu postihnout, co je právu vnitřně společné, bez ohledu na jeho konkrétní podoby.

Předběžné otázky pro právněteoretický přístup k právnímu vědomí tedy jsou: Co je to právo? Co je v něm podstatné, co je pro něj charakteristické bez ohledu na proměnlivé obsahy pozitivního práva? Následně pak lze rozebírat, které z těchto znaků práva jsou určující pro právní vědomí – jak ovlivňují znalost a hodnocení práva.

Na tomto základě lze pokládat konkrétní otázky. Např.: Jak ovlivňuje srozumitelnost právní úpravy, je-li určitá oblast práva upravena jednotným zákoníkem, nebo naopak roztržena do množství dílčích úprav? Jaký vliv na znalost práva mají časté novelizace předpisu – přispívají k ní (např. díky mediální pozornosti „předpis nezapadne“), nebo spíše rozšiřují právní nejistotu („čert aby se v tom vyznal“)? Do jaké míry má na srozumitelnost právního odvětví vliv jeho vlastní struktura, zejména rozsah jeho teoretického základu – typicky např. na srovnání trestního práva (rozsáhlá teorie) oproti občanskému právu (spíše dílčí instrumenty)? A nakonec se nabízí i srovnání právních kultur: prospívá laické znalosti práva spíše precedenční soudcovský systém, nebo kontinentální systém práva zapsaného v zákonech?

Takových otázek je mnoho, společné ale pro ně je, že se vždy odrazíme od nějakého právněteoretického aspektu. V ryzí podobě na něj spíše nenarazíme, protože obvykle se nakonec nevyhneme zkoumání působení práva v konkrétní společnosti a na příkladu konkrétních norem. (V následující kapitole ale načrtneme, jak lze i tyto přístupy obohatit, a to např. inspirací z „praktické“ právní filosofie v podání Lona L. Fullera.) V právněteoretických definicích právního vědomí se pak objevují více či méně vágní sociologizující pojmy, jak jsme viděli např. u Knappa i Gerlocha – nikoliv však ukotvené

v nějakém širším sociologickém rámci, a proto takové výklady právního vědomí stále můžeme označit za převážně právněteoretické.

Za příklady konkrétních prací, v nichž převažuje tento přístup k právnímu vědomí, zmiňme kapitolu *Právní vědomí a legislativní tvorba práva v České republice: rozpojené spojené nádoby?*⁷⁷ autora Mariána Kokeše, který se zabývá dopady zbytnělosti, nestability, nekoncepčnosti a dalších „neduhů“ tuzemského právního řádu na právní vědomí. Obdobně pak následující dvě kapitoly téže práce zkoumají zahrnutí problematiky právního vědomí do novelizace mechanismu posuzování dopadů právní regulace, tzv. RIA (*regulation impact assesement*), a srozumitelnost prezentace soukromoprávní rekodifikace na internetu.⁷⁸ Ve všech těchto případech se autoři zaměřují na nějaký aspekt „práva jako systému“ a především kvalitativně popisují jeho vztah k právnímu vědomí.

4.2.2 Sociologické přístupy k právnímu vědomí

Sociologické přístupy k právnímu vědomí naopak charakterizujeme zdůrazněním sociálního ukotvení právního vědomí; to nás zajímá prvotně ne coby podmínka fungování práva, nýbrž z druhé strany, jako součást názorů, znalostí a postojů jedinců i sociálních skupin. Právo tak v tomto pojetí je předně nikoliv logickým systémem, nýbrž sociálním jevem – a ten se realizuje mimo jiné a možná především skrze právní vědomí, neboť od něho pak lze odvozovat i další obvyklé sociologické kategorie zkoumání práva: např. důvěru v právo, efektivitu práva nebo vztah práva a hodnot.⁷⁹

Zatímco z hlediska teorie práva je pro fungování práva coby systému prvořadá jeho znalost, nikoliv to, jak o něm adresáti smýšlejí, sociologické přístupy se rovnou měrou zabývají hodnotícím i znalostním rozměrem právního vědomí. Za nástroj sociologických přístupů k právnímu vědomí tak můžeme považovat také většinu příbuzných pojmů uvedených ve druhé kapitole: *knowledge and opinion about law, law awareness, law acquaintance, intuitive law, public sense of justice* a do určité míry

⁷⁷ Kapitola 3 v již uvedené práci VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 89–106.

⁷⁸ Tamtéž, s. 107–123; autorka Markéta Klusoňová. Celý sborník je věnován „teoreticko-empirickému pohledu“ a prolínají se v něm tak přístupy právněteoretické a sociologické.

⁷⁹ Představení takového „sociologického přístupu k právu“ se věnuje např. kap. 6 ve VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 84 an.

i *právní gramotnost*. Mnohost pojmů zde vychází z potřeb konkrétních empirických výzkumů, kdy bylo třeba nějak blíže popsat a vystihnout, co vlastně vyšetřujeme. Koneckonců, tak došlo i k rozštěpení původního Ehrlichova pojmu *Rechtsbewusstsein* na *Rechtskenntnis* a *Rechtsgefühl*.⁸⁰

Vyskytuje se tak pestrá změť různě zaměřených výzkumů. Jednou z klasických typologií je Podgóreckého formulace pěti velkých výzkumných oblastí: *analýza vztahu mezi intuitivním právem a platným právem, studium obecných vztahů mezi právem a morálkou, studium efektivity působení práva, určování patologických jevů v právu a studium postojů k právu ve vztahu k faktickému chování regulovanému právem*.⁸¹ Je ovšem zřejmé, že tyto oblasti se jednak různě překrývají, jednak lze vymezit i zcela jiné oblasti – zřejmě pro samu povahu sociologie zde není ustáleno žádné jednotné metodologické kritérium.

Referenční prací mnoha těchto sociologických přístupů k právnímu vědomí je již zmiňovaný sborník *Knowledge and Opinion about Law*, redigovaný právě Adamem Podgóreckým. Rekapitulaci pozdějších mezinárodních výzkumů lze najít např. v článku *After Legal Consciousness* zmiňované Susan S. Silbey, která se právnímu vědomí z hlediska sociologie a antropologie věnuje dlouhodobě. V tuzemském prostředí se sociologické přístupy k právnímu vědomí uplatňují v učebnicích věnovaných sociologii práva i v různých dílčích výzkumech⁸². Oproti tomu současných prací, které by se dotýkaly historické rekonstrukce právního vědomí (na rozdíl od pouhé historie práva jako takového), zřejmě není mnoho – jako pozoruhodnou výjimku uveďme fundovaný článek Martina Nodla o husitské právní kultuře.⁸³

⁸⁰ Naopak v Poundově rozlišení *law in books* a *law in action* spatřuji motivaci spíše právněfilosofickou než sociologickou: když zjišťuje důvody toho, proč psané právo nakonec soudci používají odlišně oproti původnímu záměru, nezabývá se celou společností, nýbrž spíše povahou práva samotného.

⁸¹ Podle VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 32. Ti dále shrnují i další hlavní směry výzkumů, s. 32–38.

⁸² Např. kapitoly 2 a 6 až 9 ve VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d.

⁸³ NODL, Martin. *Husitská právní kultura: úvodní zamyšlení*, in: NODL, Martin, WECOWSKI, Piotr (ed.). *Právní kultura ve středověku*. Praha, 2016, s. 7–12. Takové práce bychom mohli položit na rozhraní právní historie a historické sociologie; je-li však jejich klíčovou otázkou fungování práva v tehdejší společnosti spíše než právo samo, řadím je k sociologickým přístupům. Z tohoto úhlu pohledu Nodl popisuje např. „pokles právního povědomí ve šlechtickém prostředí“ (s. 11).

Za společný rys prací založených na sociologickém přístupu lze považovat také to, že usilují o neutrální, nehodnotící popis skutečného stavu, nikoliv preskripci toho, jaké by samo právo či právní vědomí zkoumaných osob mohlo či mělo být. Jak ale naznačují např. Podgóreckého okruhy, výzkumy se nevyhýbají ani otázkám po korespondenci právního vědomí a právního jednání: *Řídí se lidé právem tím spíše, čím lépe ho znají?* Klasická právněpozitivistická tradice předpokládala, že v zásadě panuje soulad mezi znalostí práva a jeho dodržováním; tento předpoklad označil norský sociolog Vilhelm Aubert jako *teorii společné odchylky, co-variance theory*.⁸⁴ Na straně druhé, právě Aubertovy výzkumy z 50. a 60. let poukázaly na to, že „*znalost práva není postačující ani nutnou podmínku pro dodržování práva*“.⁸⁵ Jak tedy případně nějak jinak pomocí právního vědomí ovlivňovat dodržování práva? To je právě jedna z charakteristických otázek pro poslední typ přístupu k právnímu vědomí, který si představíme.

4.2.3 Pedagogicko-ideologické přístupy k právnímu vědomí

Pedagogicko-ideologické přístupy charakterizujeme tím, že právní vědomí považují především za důležitý předpoklad fungování práva ve společnosti a jeho vysokou míru tedy za žádoucí stav. Podporou či přímo vhodným formováním právního vědomí adresátů práva se tomuto stavu přibližujeme a můžeme díky tomu dosahovat nejen vyšší efektivity práva, ale případně pomocí něho i lépe řídit společnost. Právo je zde tedy pojímáno hlavně jako nástroj regulace, řízení společnosti nebo přinejmenším nositel hodnot. V jistém ohledu tak můžeme tyto přístupy považovat za „aplikaci“ právněteoretických i sociologických úvah.

Jak už jsme naznačili odkazem na Aubertovy výzkumy týkající se vztahu právního vědomí a (proti)právního jednání, určující není jen znalost, ale i hodnocení práva a postoj k němu. Tyto přístupy tak zdůrazňují právní vědomí jako psychický, nejenom sociální či právní jev. Mezi pojmy, které se zakládají převážně na pedagogicko-ideologických přístupech, můžeme zařadit vedle *právní gramotnosti* také *právní cit (Rechtsgefühl, legal sentiment)*, popř. *právní povědomí* v pojetí Urbana (str. 17). Ten také ve své práci přebírá

⁸⁴ PODGÓRECKI, *Knowledge and Opinion about Law*, cit. d., s. 102.

⁸⁵ Tamtéž, s. 104. Otázce vztahu právního vědomí a právního chování (resp. jednání) je věnováno mnoho diskusí a výkladů. Srov. např. VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 255 an., a URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 33 an.

rozlišení dvou druhů právního vědomí, a to *reálného* a *ideálního*: „Zatímco ideální právní vědomí je považováno za cílový stav, za model toho, jak by mělo pokud možno vypadat právní vědomí občana daného státu, reálné právní vědomí je vědomí běžné, skutečně existující, měřitelné například empirickými výzkumy.“⁸⁶ Takové rozlišení pěkně poukazuje na východiska pedagogicko-ideologických přístupů.

Takové úvahy o vlivu právního vědomí na chování adresátů nicméně často vycházejí ze sociologických výzkumů a sociálně-psychologických teorií; vedle Aubertových výzkumů můžeme zmínit např. *teorie korelační závislosti a nezávislosti*, na kterou také odkazuje Urban.⁸⁷ Pro podobné účely se také můžeme snažit rozlišit typy lidí podle motivací, které je vedou k dodržování práva, jak činí Rehbinder (*Sanktionsorientierung, Identifikation, Internalisierung*), nebo různé postoje adresátů práva, jak činí Večeřa s Urbanovou (*právní étos, legalismus, právní konformismus, právní pragmatismus, oportunistus, deliktní utilitarismus, právní nonkonformismus, právní deviace a právní anarchismus*).⁸⁸ Podrobnější diskusi zde vynecháme, ale za metodické úskalí těchto dělení pokládám, že často na sebe příliš nereagují, takže nakonec „co autor, to typologie“ – a pochopitelně jejich „existenci“ nelze prokazovat ani empirickými výzkumy, neboť ty už budou měřit to, co do jejich předpokladů autor vložil.

Cílem pedagogicko-ideologicky zaměřených prací však není popis (deskripce), nýbrž především předpis (preskripce) – stanovení ideálu a návodů, souborů doporučení k jeho dosažení. To se děje různými formami a s různou intenzitou, kterou můžeme stručně vystihnout například těmito stupni: (právní) *vzdělávání, výchova a propaganda*.

Krajní formu najdeme v historických pojmech „s přívlastky“: *revolučním právním vědomím* a *socialistickým právním vědomím* (str. 19). U nich je zjevné propojení s panující mocí a jsou už samy koncipovány pro její ideologickou podporu – jejich záměrem je indoktrinace jedinců pro internalizaci (na úrovni individuální) a legitimizaci (na úrovni

⁸⁶ URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 29. Podle mého názoru se však toto dělení nepřekrývá s rozlišováním právního vědomí *de lege lata* a *de lege ferenda*, které je beztak podivné, jak jsme už rozebrali výše (str. 26).

⁸⁷ Tamtéž, s. 31–32.

⁸⁸ Viz např. URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 33–37.

společenské) příslušných mocenských nástrojů, ať už jimi byla *socialistická zákonnost*, nebo *revoluční násilí*. Sami autoři někdy ztotožňovali právní výchovu s *právní propagandou*, jak poukazuje i Urban.⁸⁹

Ovšem i ve zdánlivě neutrálním soudobém pojmu *právní výchovy* je obsaženo hodnotové hledisko: *formování právního vědomí* se obvykle odvíjí od nějaké podkladové koncepce společenského uspořádání, ať už je to podpora demokracie, liberalismu, nebo (naopak?) úcty k tradici či pořádku. I pojmy jako „demokratický právní řád“ nebo „lidská práva“ jsou ideologickými konstrukty, byť ne nutně s negativní konotací. O této otázce zevrubněji uvažuje Urban v části věnované vztahu právního vědomí a výchovy, když se mimo jiné ptá, „*jak vychovávat své občany k demokratickým hodnotám a nesklouznout přitom do roviny právní propagandy, byť vedené dobrým úmyslem šířit demokratické hodnoty*“⁹⁰. Typickou součástí právní výchovy přitom je právě formování nejen kognitivní, ale i afektivních složek právního vědomí.

Nejmírnější realizací pedagogického přístupu k právnímu vědomí můžeme spatřovat v *právním vzdělávání*, pokud se soustředí převážně na složku znalostní, tedy na osvojování dostatečné znalosti práva. Pro tyto účely ji lze diferencovat např. podle třech okruhů informací na *základní znalosti*, *znalosti rolového minima* a *ad hoc informace* (blíže Urban, s. 24–25).⁹¹ I vzhledem k tomu, že mezi právním vzděláváním, výchovou a propagandou nemusejí být příliš ostré přechody, shrnuji nakonec všechny tyto přístupy, které usilují, vypomůžeme-li si parafrází známého citátu, „právní vědomí nejen vykládat, ale i měnit“, pod označení pedagogicko-ideologické.

Referenční prací, která vychází především z pedagogického hlediska, je v tuzemském prostředí vedle výše citované Urbanovy práce také disertační práce *Formování právního vědomí studentů vysokých škol neprávnického zaměření*⁹² Terezy

⁸⁹ Tamtéž, s. 38.

⁹⁰ Tamtéž, s. 39.

⁹¹ Blíže URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., s. 24–25.

⁹² KRUPOVÁ, Tereza. *Formování právního vědomí studentů vysokých škol neprávnického zaměření*. Praha, 2015.

Krupové, která výsledky svého komplexního výzkumu shrnuje i v pozdějším článku⁹³. V poslední době i v souvislosti s projektem tzv. Street Law na pražské Právnické fakultě vznikají také tímto směrem zaměřené diplomové práce.⁹⁴ Bližší přehled tuzemských projektů i mezinárodních studií věnovaných formování právního vědomí především středoškolských studentů dále podává Urban.⁹⁵ Na konkrétní právní vzdělávání jsou zaměřena např. praktická skripta věnovaná středoškolskému Street Law⁹⁶ nebo vysokoškolské výuce environmentálního práva⁹⁷.

Mezi právní výchovou a právní propagandou se pohybuje nemálo tuzemských oficiálních prací z doby komunismu. Již jsme uvedli práce Slunéčkové a Jansy (str. 19), které se sice prezentují zčásti jako sociologicky či právněteoreticky zaměřené, nicméně v jejich znění je zřetelný ideologický podklad. Zvláště u prvně jmenované autorky se v připojeném výzkumu a hodnocení právního vědomí studentů prolínají výsledky výzkumu a jejich ideologické hodnocení. Ještě zřetelnějším dokladem dobově podmíněného ideologického přístupu je např. studie *Teoretické a metodologické otázky právní výchovy* gen. mjr. PhDr. Ludvíka Příkryla, CSc., z Vysoké školy Sboru národního bezpečnosti v Praze⁹⁸. Pro takto ideologicky motivované práce o právním vědomí můžeme považovat za příznačné, že rychle pozbývají významu, jakmile zmizí mocenské prostředí, v němž byly vytvořeny.

Přetrvávající výpovědní hodnotou se naopak vyznačují práce, které se více orientují na výzkum a formování právního vědomí v dílčích odvětvích práva, typicky

⁹³ KRUPOVÁ, Tereza. Právní vědomí vysokoškoláků neprávnického zaměření – výzkum a jeho výsledky. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica* 1. 2017, s. 37–66.

⁹⁴ Např. ADÁMKOVÁ, Klára. *Právní gramotnost studentů středních škol a její rozvoj pomocí simulovaných soudů*. Praha, 2017.

⁹⁵ URBAN, *Efektivní strategie formování právního vědomí...*, cit. d., kap. 4, s. 136 an., resp. kap. 2, s. 43 an.

⁹⁶ URBAN, Michal. *Street law, aneb, Jak učit právo na středních školách: materiály k předmětu Právní praxe na středních školách*. Beroun: Eva Rozkotová, 2013.

⁹⁷ ZAHUMENSKÁ, Vendula. *Jak učit environmentální právo. Zábavnější výuka v několika jednoduchých krocích* [e-kniha]. Brno: Masarykova univerzita, 2015 [cit. 23. 6. 2019]. Dostupné z: <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/783>.

⁹⁸ PŘÍKRYL, Ludvík. Teoretické a metodologické otázky právní výchovy. *Pedagogika*. 1984, č. 1, s. 33–44.

vzhledem k prevenci sociálně patologických jevů, zvláště k prevenci kriminality. Takovým velkým sborníkem na pomezí sociologického a pedagogicko-ideologického přístupu je např. kolektivní studie *Kriminalita: skutečnost a právní vědomí*⁹⁹; z novějších prací můžeme pro srovnání uvést studii *Mládež v kriminologické perspektivě*, jejíž třetí kapitola se přímo věnuje „vztahu mladých lidí k některým mravním a právním normám“¹⁰⁰

Obdobně se můžeme setkat se studii zaměřenými na právní vědomí v dílčích profesních oborech nebo při výkonu konkrétních činností, např. hospodářských pracovníků, vychovatelů nebo sociálních pracovníků.¹⁰¹ Takové *profesní právní vědomí* bývá také (s větším či menším úspěchem) tématem kvalifikačních prací na vysokých školách neprávního zaměření (sociálněvědních, pedagogických, zdravotnických).¹⁰² Společným znakem, že shrnují základní práva a povinnosti související s výkonem určité profese, upozorňují na související rizika z hlediska možného porušení právních norem (zejména trestního, případně též správního či občanského práva) a ve výzkumné části se pomocí dotazníků snaží zjišťovat „reálné právní vědomí“ příslušníků dané profese; převážně se soustředí na znalost práva, a to konkrétních norem (např. pracovněprávních, zdravotnických) a institutů (např. informovaný souhlas).¹⁰³ Za nedostatek pokládáme, že v tuzemském prostředí chybí jednotící teorie a metodologie pro takto zaměřené výzkumy, takže možnosti jejich vzájemného srovnávání (časové i místní) zůstávají omezené.

⁹⁹ VOJNA, Pavel, a kol. *Kriminalita: skutečnost a právní vědomí: kriminologická studie*. Praha: Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře ČSSR, 1984.

¹⁰⁰ VEČERKA, Kazimír, a kol. *Mládež v kriminologické perspektivě*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2009, s. 32 an.

¹⁰¹ Např.: BARTOŠÍKOVÁ, Miroslava. *Profesionální právní vědomí hospodářských pracovníků a hospodářská kriminalita*. Praha: Vysoká škola SNB, 1988. HÁJEK, Bedřich. *Právní vědomí vychovatele*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2007. MITLÖHNER Miroslav, KANĚROVÁ Lucie, KOŠNEROVÁ Monika. K úrovni právního vědomí sociálního pracovníka. *Speciální pedagogika*. 2012, 22(3), s. 210–223.

¹⁰² Např.: IVIČIČOVÁ, Markéta. *Právní vědomí mediálních pracovníků*. Praha, 2003. KORBELOVÁ, Simona. *Právní vědomí ředitelů základní školy*. Praha, 2013. MYŠKOVÁ, Lenka. *Právní povědomí zdravotnických pracovníků*. Pardubice, 2017.

¹⁰³ Vzhledem k předchozím kapitolám stojí za zmínku, že blíže nerozlišeně používají v češtině výrazy *právní vědomí* a *právní povědomí* a v anglickém překladu *legal knowledge*, *legal consciousness* (KORBELOVÁ, *Právní vědomí...*, cit. d., s. 4) a *legal awareness* (MYŠKOVÁ, *Právní povědomí...*, cit. d., s. 6).

4.3 Shrnutí

V první části této kapitoly jsme za účelem syntézy předchozího zkoumání rozvrhli několik rozměrů, které jsou společné většině prací na téma právního vědomí, třebaže na jeho obsahu ani označení nepanuje obecná shoda. Je jimi jednak rozlišení různých „složek“ právního vědomí, tedy prvotně bližší specifikace toho, zda nás zajímají spíše *znalosti*, anebo *mínění*, *hodnocení*, *postoje*, a druhotně jejich případná další diferenciaci, a jednak bližší zaměření právního vědomí *podle práva a podle adresátů*.

Tato tři upřesnění lze rozmanitě kombinovat a takto se zabývat např. „obeznámeností jednotlivých právnických profesí s vybranou normou“ nebo „postoji mladých venkovských mužů k trestní represí“; přitom jednotlivé rozměry na sobě nejsou zcela nezávislé a ne každá libovolná kombinace tedy dává dobrý smysl. Zároveň je třeba pamatovat „jednoty místa, času a děje“ (popř. alternativně, alespoň jedné z těchto kategorií), neboť při komparaci napříč právními kulturami a systémy, dobovými změnami (platného) práva a různými právními odvětvími se snadno ztratí společné měřítko.

Kromě těchto vnitřních diferenciací ale můžeme naopak sledovat, z jakých hledisek, s jakými záměry a „vyzbrojení“ nástroji jakého oboru jednotliví autoři k tématu právního vědomí přistupují – a jaký diskurs tedy vytvářejí.¹⁰⁴ Tak jsme ve druhé části rozlišili přístupy *právněteoretické*, *sociologické* a *pedagogicko-ideologické*. To přitom neodpovídá předchozím dělicím liniím: každý přístup může zahrnovat všechny složky právního vědomí i adresáty a aspekty práva, byť typicky někde některé převažují. Přístupy můžeme stručně podle účelu vystihnout např. takto: preskripce, jaké by právo mělo být, aby bylo dobře poznatelné; deskripce toho, co lidé o právu vědí a co si o něm myslí; a preskripce, jak lidi učít nebo donutit, aby právo znali a řídili se jím, potažmo se chovali (s)právně.

Je ovšem třeba poznamenat, že všechny tři jsou „ideálními typy“ diskursů, tedy abstrakcemi z konkrétních prací, kde se přístupy často překrývají; jsou to spíše „modality

¹⁰⁴ Podobnou „diskursivní analýzu“, byť v menším měřítku, provádí Krupová ve zmiňovaném článku, když mapuje, jak se pojem právního vědomí vyskytuje v judikatuře českých soudů. Shrnuje, že soudy s ním pracují zejména jako se souborem vědomostí a znalostí, popř. mylných představ o právu, k čemuž přihlížejí i některá rozhodnutí, a méně často pak jako s postojem společnosti či jednotlivců k právu. Viz KRUPOVÁ, *Právní vědomí – několik poznámek*, cit. d., s. 372–374.

řeči“, kterým lze o právním vědomí mluvit, a to i v rámci jedné práce. Tak se setkáme s pracemi, které právněteoretické úvahy doplňují dílčím dotazníkovým šetřením¹⁰⁵, nebo, méně často, se je snaží zarámovat obecnou sociologickou teorií.¹⁰⁶ Podobně se pedagogicko-ideologické přístupy nejprve obracejí ke zjišťování stávajícího stavu (typicky však bez hlubšího sociologického ukotvení), aby tak empiricky „potvrdily“ svoje východiska. Prolínání pedagogických a právněteoretických přístupů pak můžeme spatřovat typicky v učebních textech, které se podrobněji věnují osvojení si znalosti vybraného právního institutu. Krajní podobu vpádu ideologie do teorie práva spatřujeme v pokusech pokládat revoluční, popř. lidové právní vědomí za pramen práva.¹⁰⁷

Toto diskursivní hledisko se mi zdá možná ještě podstatnější než obvyklá vnitřní diferenciací – umožňuje totiž zpřehlednit pole jinak často se míjejících a i ve výrazech nejednotných prací na zdánlivě stejné téma právního vědomí.¹⁰⁸ To je zřejmě dáno i obecností tohoto pojmu: když se řekne „právní vědomí“, zřejmě každý si něco intuitivně představí – na rozdíl např. od odborných výrazů typu „kogentní právní norma“, „racionálně legální panství“ nebo „taxonomie kognitivních cílů“ –, takže se nemusí zdržovat hledáním nějakého jednotícího odborného vymezení a směle se pouští do vlastního zkoumání; přitom však snadno mine, co k tomuto tématu napsali jiní. Přístupy jednotlivých autorů nakonec lze identifikovat také podle toho, jaké odborné výrazy v jejich pracích převládají: zda z *teorie práva*, *sociologie* nebo *teorie výchovy* či *didaktiky*.

¹⁰⁵ Např. empiricky zaměřené kap. 7 a 8 ve VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 131 an. Separátní výzkumy právního vědomí, následující po teoretickém představení jeho „pojmu“, bývají také námětem kvalifikačních prací i na právnických fakultách; z poslední doby např. OLIVA, Jakub. *Právní vědomí*. Olomouc, 2014.

¹⁰⁶ Např. zmínka o Luhmannově systémové teorii ve VEČEŘA, URBANOVÁ a kol., *Právní vědomí...*, cit. d., s. 113.

¹⁰⁷ Viz výše cit. díla PORTUGALOV, *Revoljucionnaja sovest'...*, a WELZEL, *Der Allgemeine Teil des deutschen Strafrechts...*

¹⁰⁸ Z poslední doby přitom chybějí práce, které by se nějak širěji věnovaly právě takové *teorii právního vědomí* – tedy analýze nikoliv právního vědomí samotného, nýbrž jeho pojmu; starší teoretické práce (Slunéčková, Jansa) jsou nepoužitelné svým silně ideologickým pojetím. Světlou výjimkou je zmiňovaný článek Terezy Krupové, který si výslovně klade za cíl „pokusit se objasnit, co právní vědomí je, co za něj může být považováno a jaké jsou jeho složky“ (KRUPOVÁ, *Právní vědomí – několik poznámek*, cit. d., s. 372).

Pojem právního vědomí tak zároveň můžeme situovat na rozhraní těchto tří oborů. Podle toho, jaký obor ovládá příslušný autor, je pak k právnímu vědomí přistupováno, což s sebou zároveň nese příslušná omezení. Takto pedagogicko-ideologické přístupy snadno přehlédnou povahu práva i vnitřní limity a zkrátka požadují, aby lidé právo znali a řídili se jím. V případě oborově zaměřených prací se právo snadno zúží jen na práva a povinnosti vyplývající z právní úpravy konkrétní oblasti, bez znalosti širšího kontextu – zvláště menší práce (články, aplikované kvalifikační práce) „nemají čas“ zabývat se teorií práva, právního vědomí ani množstvím termínů. Sociologický přístup se zase až příliš často zaměřuje především na porušování zákona, resp. právo trestní a opomíjí právo soukromé.¹⁰⁹ Právněteoretickým úvahám naopak často chybí empirická zpětná vazba, resp., pokud už je typicky ve formě nějakého dotazníku přítomna, nebývá dostatečně sociologicky ukotvena.

Cílem závěrečných kapitol bude načrtnout některá možná rozšíření a náměty, kterými by bylo možné diskursy o právním vědomí obohatit a inspirovat tak případné budoucí práce na tomto poli. Vzhledem k tomu, že právní vědomí lze navázat takřka na libovolný právní fenomén a i sociologické a pedagogické přístupy nabízejí nepřeborné možnosti jeho uchopení, nebude to žádné reprezentativní objektivní doplnění, nýbrž spíše náčrt myšlenek; můžeme je v duchu rozlišených diskursů vymezit např. následujícími otázkami: *Jaké by právo mělo být, aby bylo dobře poznatelné? Co lidé o právu vědí, co si o něm myslí a jak to souvisí s tím, zda se jím řídí? Jak lidi učít, vést nebo donutit k tomu, aby právo znali a/nebo se jím řídili?*

¹⁰⁹ Srov. např. VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 244–245, kde se o diferenciaci faktorů ovlivňujících právní vědomí hovoří téměř pouze z hlediska znalosti a hodnocení trestněprávních norem.

Právní vědomí a požadavky vnitřní morálky práva

„Právnícké myšlení se obecně vyčerpává myšlením o právu a spokojuje se tím, že nechává bez prozkoumání to, k čemu se právo vztahuje a od čeho se odlišuje.“

Lon L. Fuller¹¹⁰

V této kapitole se budeme věnovat prvnímu, tedy právněteoretickému přístupu, a ukážeme možná rozšíření pomocí práce amerického právního filosofa Lona L. Fullera *Morálka práva*. Ten vydal toto dodnes populární dílo prvně roku 1964 a vyrovnává se v něm jak s právněpozivistickými stanovisky britského právního filosofa H. L. A. Harta, tak některými klasickými otázkami přirozenoprávních teorií. Nejprve uvedeme Fullerovo široké vymezení práva v kontrastu s některými obvyklými, ale jednostrannými pohledy, a následně se z hlediska tzv. vnitřní morálky práva zaměříme na to, jak kvalita práva může ovlivňovat jeho poznatelnost a tedy i právní vědomí.

5.1 Pojem práva podle Fullera

Podstatné obohacení spočívá už v tom, jak široce oproti zvyklostem v právní vědě chápe Fuller právo, které je pro něj „(cílevědomou) činností podřizující lidské chování pravidlům“¹¹¹. Do kontrastu s tím demonstrativně staví několik jiných vymezení pojmu práva svých kolegů a předchůdců; cílem přitom není podat nějakou všeobsažnou rešerši, ale spíše načrtnout rozmanitost pojmového pole a poukázat na slabiny a jednostrannosti alternativních vymezení. Ty Fuller třídí do třech skupin, které nyní představíme.

5.1.1 Právo jako výsledek, donucení nebo hierarchie příkazů

Autoři první skupiny definují právo především výsledkem, jehož má dosahovat. Tak Fuller uvádí tzv. *predikční teorie práva* v podání Olivera W. Holmes ml., amerického právního teoretika a dlouholetého člena Nejvyššího soudu, podle něhož

¹¹⁰ FULLER, Lon L. *Morálka práva*. 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1998, s. 11.

¹¹¹ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 90, s. 100 a s. 110.

„predikce toho, co soudy ve skutečnosti udělají a nic více, to je [...] právo“¹¹². Podobně „na výsledek činnosti zaměřený“ je pokus německo-amerického právního teoretika Wolfganga Friedmanna nabídnout neutrální pojem práva: „Vláda práva jednoduše znamená ‚existenci veřejného pořádku‘. Znamená organizovaný stát fungující pomocí různých nástrojů a postupů právního přikazování.“¹¹³ Autoři této skupiny však opomíjejí, jaké vlivy se při těchto činnostech uplatňují nebo jakými cíli jsou orientovány, a tato vymezení se tak podle Fullera blíží tehdy oblíbeným operacionalistickým přístupům.¹¹⁴

Další skupina se podle Fullera příliš zaměřuje jen na některé nástroje, které se v právu používají: „Většina teorií práva buď výslovně tvrdí, nebo mlčky předpokládá, že rozlišujícím znakem práva je použití donucení nebo síly.“¹¹⁵ Jako příklad uvádí vymezení antropologa E. Adamsona Hoebela: „[...] sociální norma je právní, jestliže její nedbání nebo porušení je pravidelně, ať už v podobě hrozby nebo skutečně, spojeno s použitím fyzické síly jednotlivcem nebo skupinou, která disponuje společensky uznaným privilegiem takto jednat.“¹¹⁶ I tato pojetí jsou podle Fullera příliš úzká: k používání donucení coby pojmového znaku práva přitom poznamenává, že „to, co právo musí předvídavě činit, aby dosáhlo svých cílů, je něco zcela odlišného od práva samotného“¹¹⁷.

Nakonec, nejobsáhleji se Fuller věnuje vymezení práva coby „hierarchie příkazů“: „Od vzniku národního státu však dlouhá řada filosofů od Hobbese přes Austina až ke Kelsenovi a Somlóovi spatřovala podstatu práva v pyramidální struktuře státní moci. Tento pohled abstrahuje od cílevědomé činnosti, která je nutná k vytvoření a udržení

¹¹² Cit. podle FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 100.

¹¹³ Tamtéž, s. 101.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 111. *Operacionalismus* – novopozitivistický přístup původně z filosofie přírodních věd, přenesený později do sociologie, psychologie a jiných humanitních věd, zprvu se snažící vyloučit ideové či intuitivní obsahy z vědeckých definic a pojem chápat jako „synonymum pro příslušný soubor operací“. Např.: Co je to „délka“? To, co měříme, když měříme délku. Pojem délky je tedy určen nástroji a způsoby, operacemi, používanými k jejímu měření. (Zdroj: Heslo „Operacionalismus“ [cit. 10. 7. 2019] in: NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Sociologická encyklopedie* [online]. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha, 2017. Dostupné na: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Operacionalismus>.)

¹¹⁵ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 102.

¹¹⁶ Cit. podle FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 102.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 103.

systemu právních pravidel, a omezuje se na popis institucionálního rámce, uvnitř kterého tato činnost, jak se předpokládá, probíhá.“¹¹⁸ Jinými slovy, požadavkem a projevem moderního práva sice je pokud možno ucelený právní řád či obecněji právní systém, vtělený do formálních pramenů práva; to nám ale ještě nic neříká o tom, jak takový systém vzniká a jak se proměňuje.

Fuller k tomu připojuje poznámku ruského právního teoretika Jevgenije Pašukanise, že „pokud by náležitě uspořádaný řetězec příkazů měl být nejvýznamnější vlastností práva, potom bychom měli považovat armádu za archetypální vyjádření právního řádu“¹¹⁹. Taková pojetí, oblíbená např. u právních normativistů, tak podávají příliš statický, „fotografický“ obraz práva, kromě toho opomíjející i to, že nakonec „sama tato struktura je výsledkem činnosti, kterou má uspořádat“¹²⁰. Redukovat právo pouze na hierarchii norem by tedy opět znamenalo zaměřit se pouze na výsledek, byť v abstraktnější rovině.

5.1.2 Právo jako činnost

Každá z uvedených definic nějaký důležitý aspekt práva zachycuje; žádná však nedokáže výslovně zachytit všechny.¹²¹ Už to, jak jsou navzájem rozdílné, poukazuje na to, že úkol podat nějakou jednoduchou, obecnou definici práva skončí častěji neúspěchem a dá nám spíše poznat jeho mnohorozměrnost, než aby nám mohl posloužit jako pevné východisko pro výstavbu dalších úvah. Pokud je tedy *pojmem práva* takto nejednoznačný, tím spíše musí zůstat nejednoznačným i *pojmem právního vědomí*, jak jsme shrnuli už

¹¹⁸ Tamtéž, s. 104.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 106.

¹²⁰ Tamtéž, s. 111. K pojetím právního normativismu blíže viz např. GERLOCH, *Teorie práva*, cit. d., s. 228 an. a kriticky VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 161–162.

¹²¹ To je nakonec úskalí všech obecných pojmů: jsou příliš obecné, komplexní, „člověka přesahující“ a často též autoreferenční, než aby mohly být vymezeny jinak než vágně, nepřesně či jednostranně. K diskusi otázky „Co je právo?“ srov. též GERLOCH, *Teorie práva*, cit. d., s. 21, a zejména KNAPP, *Teorie práva*, cit. d., s. 40–43; sociologické přístupy shrnují VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 84 an. Jde také o jedno z centrálních témat právní filosofie, a to i klasické: pěkné představení úvah Kantových (*Metafyzické základy právní nauky*) a Hegelových (*Základy filosofie práva*) podává SOKOL, Jan. *Moc, peníze a právo: esej o společnosti a jejích institucích*. Praha: Vyšehrad, 2015., kap. 19, s. 220–238. Zajímavé srovnání různorodých antropologických (etnologických) pohledů včetně vlastního přístupu zase představuje POSPÍŠIL, Leopold Jaroslav. *Etnologie práva: teze ke studiu práva z mezikulturní perspektivy*. Praha: Set out, 1997, s. 14–19 a s. 36 an.

předchozí kapitole; cennější přitom se mi zdá udržet v mysli tuto rozmanitou nejednoznačnost a bohatost různých rozlišení než se pokoušet je vyvrátit či sjednotit hledáním nějaké „lepší“, univerzální definice.

Fullerovo velmi obecné pojetí práva jako „*(cilevědomé) činnosti podřizující lidské chování pravidlům*“ (výše, str. 42) v sobě zahrnuje všechny tři výše uvedené skupiny, a to jako různé *výsledky, charakteristické nástroje i formální projevy* této činnosti. Právní vědomí pak rovněž může zahrnovat znalosti, hodnocení i prožívání všech těchto aspektů práva; nejvíce tak připomíná již výše uvedené výklady Susan S. Silbey (str. 9). Výhoda Fullerova obecného vymezení pojmu práva tak netkví v tom, že by jej nějak přesně určovalo, nýbrž naopak, že jej neomezuje, neredukuje jen na jeden dílčí aspekt za současného přehlížení či zakrývání ostatních.

Pojetí *práva coby činnosti* dále umožňuje stanovit některé obecné zásady, jimiž by se tato činnost měla řídit, pokud chceme, aby „dobře probíhala“: „*Jsou jako přirozené zákony tesařského řemesla, nebo alespoň jako zákony, které respektuje tesař, jenž chce, aby dům, který staví, stál a sloužil těm, kdo v něm budou bydlet.*“¹²² Tyto zásady Fuller souhrnně označuje výrazem *vnitřní morálka práva*. V další části je stručně představíme a poukážeme na jejich vztah k problémům právního vědomí z právněteoretického pohledu. Ukážeme také, jak narušení některých z nich může ovlivňovat právní vědomí.

¹²² FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 92.

5.2 Vnitřní morálka práva

5.2.1 Osm způsobů, jak neuspět při tvorbě práva

Fuller představuje vnitřní morálku práva nejprve negativně, jako *osm způsobů, jak neuspět při tvorbě práva*, a to alegorickým příběhem imaginárního právního reformátora, krále Rexe. Ten shrnuje následovně:

„Rexova zpackaná kariéra zákonodárce a soudce dokládá, že pokus vytvořit a udržet systém právních pravidel může ztroskotat přinejmenším osmerým způsobem; existuje, chcete-li, osm navzájem odlišných cest ke zkáze. První a nejzjevnější spočívá v neschopnosti vůbec dospět k pravidlům, takže každý případ se musí rozhodnout *ad hoc*. Ostatní cesty jsou: 2) neschopnost zveřejnit nebo přinejmenším straně jimi dotčené zpřístupnit pravidla, která má dodržovat; 3) zneužití retroaktivního zákonodárství, které nejen samo nemůže být vodítkem jednání, ale podkopává také integritu pravidel působících do budoucna, protože se vystavují hrozbě, že budou retroaktivně změněna; 4) neschopnost vytvořit srozumitelná pravidla; 5) uzákonění pravidel, která si odporují nebo 6) pravidel, která vyžadují chování, jehož ten, na koho se vztahují, není schopen; 7) provádění tak častých změn pravidel, že ten, na koho se vztahují, se při svém jednání nemůže podle nich orientovat; a konečně 8) neschopnost dosáhnout shody mezi vyhlášenými pravidly a jejich uplatňováním v praxi.“¹²³

Následně se Fuller každým z nich zabývá podrobněji. Pozitivně můžeme tyto zásady pojmenovat např. takto: *obecnost, přístupnost, neretroaktivita, srozumitelnost, bezrozpornost, splnitelnost, stálost v čase* a *konečně shoda mezi úředním postupem a deklarovaným pravidlem*.¹²⁴ Podstatné je, že se netýkají toho, *co* (ne)má právo

¹²³ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 41–42.

¹²⁴ Fuller v označení není nijak rigorózní; v dílčích nadpisech 2. kapitoly uvádí pět z nich pozitivně: *obecnost práva* (s. 48–50), *vyhlašování* (s. 51–52), *jasnost zákonů* (s. 63–65), *stálost práva v čase* (s. 77–78) a *shoda mezi úředním postupem a deklarovaným pravidlem* (s. 79–88), a ostatní tři negativně: *retroaktivní zákony* (s. 53–62), *rozpory v zákonech* (s. 65–69) a *zákony požadující nemožné* (s. 69–77). Místy přitom hovoří o *právu*, jindy o *zákonech* (to však může být dáno i českým překladem – srov. zde pozn. pod č. 19, str. 11), jednotlivým podkapitolám věnuje velice proměnlivý rozsah; současně se prolínají celou knihou, často ve formě poznámek k jiným tématům. Sdělnosti díla to ale nijak nebrání; *Morálka práva* nemá být systematickou učebnicí s předem daným rámcem výkladu, do něhož je následně třeba „napasovat sdělení“, nýbrž spíše naopak sbírkou podnětů, která má čtenáře inspirovat k samostatnému myšlení – jak tomu nakonec bývá i ve skutečnosti při reflexi jakékoliv činnosti.

stanovovat, nýbrž jenom toho, *jak* to (ne)má stanovovat. Tím se liší od tzv. *vnější morálky práva*: „*Nemají vůbec co říci k takovým tématům, jako je polygamie, studium Marxe, úcta k Bohu, progresivní daň z příjmu nebo utiskování žen.*“¹²⁵ Jsou to tedy vůbec předpoklady (jakéhokoliv) práva, předcházející pozitivnímu právu toho či onoho státu.

Lze je tedy chápat jako koncepci přirozeného práva? Fuller odpovídá, že ano, ale ve striktním významu. I různé přirozenoprávní koncepce často stanovují konkrétní obsah práva; proto navrhuje rozlišit *přirozené právo hmotné* a *přirozené právo procesní*, mezi nimiž vede hranice přibližně podobně jako mezi vnější a vnitřní morálkou práva: „*Termin ‚procesní‘ se však velice hodí, neboť naznačuje, že se nezabýváme materiálními cíli právních pravidel, ale tím, jak se musí systém pravidel regulujících lidské chování vytvořit a uspořádat, má-li být účinný a zároveň zůstat tím, čím chce být.*“¹²⁶

Vnitřní a vnější morálka práva jsou tedy sice oddělené, nelze ale tvrdit jejich úplnou nezávislost. Fuller přiznává, že takto formulované zásady „činnosti zvané právo“ už zčásti ovlivňují to, co se může a nemůže stát obsahem právních pravidel: předkládají určitý pohled na člověka jako na bytost obdařenou rozumem a schopnou jisté sebeorganizace – od vlastní individuality, přes různé skupiny až nakonec po sebeorganizaci společnosti. „*Pustit se do činnosti podřizující lidské chování režimu pravidel zahrnuje nutnost zastávat takový pohled na člověka, podle něhož je nebo se může stát odpovědným činitelem, schopným porozumět pravidlům, dodržovat je a odpovídat za své chyby. [...] Posuzovat jeho jednání podle nepublikovaných nebo retrospektivních zákonů, anebo přikazovat mu, aby konal nemožné, znamená dokazovat mu vaši lhostejnost vůči jeho*

¹²⁵ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 92.

¹²⁶ Tamtéž, s. 92. Fuller se porovnání těchto rozlišení už více nevěnuje. Podle mého názoru můžeme *vnitřní morálku práva* a *přirozené právo procesní* chápat synonymně. Na druhé straně ovšem, „přirozené právo hmotné“ je možná užší než „vnější morálka práva“. Pokud se totiž na věc budeme dívat tak, že za přirozené právo, přes všechny rozmanité koncepce, které k němu hledí z různých dob a různých pozic, chceme považovat něco (materiálně) „společného všemu právu napříč dobami i hledisky“ – typicky tedy např. příkázání týkající se ochrany života člověka („*Nezabiješ!*“) –, pak otázky týkající se „*studia Marxe, úcty k Bohu či progresivní daně z příjmu*“ už z jeho působnosti zřejmě vyloučíme; zatímco „vnější morálka práva“ by zkrátka shrnovala všechny „materiální cíle“, které sledujeme právem upravit, s jejich morálními odůvodněními, a tudíž každé pozitivní právo, vzešlé z politických rozhodnutí konkrétního času a místa, si s sebou nese svoji „vnější morálku“. Je ovšem k přemýšlení, zda různorodé přirozenoprávní koncepce nejsou v důsledku tímtož, byť rafinovaněji skrývané pod odkazy k jedinému, univerzálnímu pojmu; asi jako tomu v náboženstvích bývá s „pojmem“ Boha. Každopádně, pro další výklad nejsou tyto úvahy stěžejní, neboť zde se věnujeme především vnitřní morálce práva.

*schopnostem sebeurčení.*¹²⁷ Tím také Fuller zdůvodňuje, proč tento svůj souhrn zásad tvorby a výkonu práva nazývá morálkou, což se může zprvu zdát matoucí.¹²⁸

5.2.2 Morálka povinnosti a morálka aspirace

V právní morálce, ale nejenom nutně v ní, můžeme rozlišovat dva póly, jejichž popisem Fuller celé své dílo uvozuje. Jednoduše načrtnuto, *morálka povinnosti* jsou základní pravidla, zásady, které nám vůbec umožňují usilovat o nějaké další cíle, zatímco *morálkou aspirace* Fuller nazývá úsilí o výtečnost, dobrý život, naplňování svých možností.¹²⁹ Tu první obvykle spatřujeme ve formách zákazů či příkazů a jako příklad můžeme uvést morálku Starého zákona a Desatera, ta druhá se objevuje spíše ve formách rad, doporučení a ideálů a Fuller za její význačný model pokládá řeckou morální filosofii. K ilustraci tohoto rozlišení si vypůjčuje přirovnání ke gramatice a stylu jazyka od Adama Smithe:

*„Morálku povinnosti ‚je možné přirovnat ke gramatickým pravidlům‘; morálku aspirace ‚k pravidlům, která stanovují kritici pro dosažení toho, co je v kompozici vznešené a vytríbené‘. Gramatická pravidla předepisují to, co je nezbytné k zachování jazyka jako nástroje komunikace, právě tak jako pravidla morálky povinnosti předepisují to, co je nezbytné pro společenský život. Stejně jako principy morálky aspirace, i principy dobrého psaní jsou ‚volné, neurčité a neustálené a poskytují nám spíše obecnou představu dokonalosti, ke které bychom měli směřovat, než že by nám určovaly jakékoli jisté a neomylné směry, jak jí dosáhnout‘.*¹³⁰

Přitom si záhy povšimneme, že mezi morálkou povinnosti a morálkou aspirace nevede žádný ostrý předěl a spíše tak tvoří dva protichůdné póly jedné spojitě „morální stupnice“: co se někde považuje za aspiraci, může být v jiné společnosti už ukotveno jako povinnost, a zároveň, naše aspirace často určují, byť ne nutně, co položíme za základní

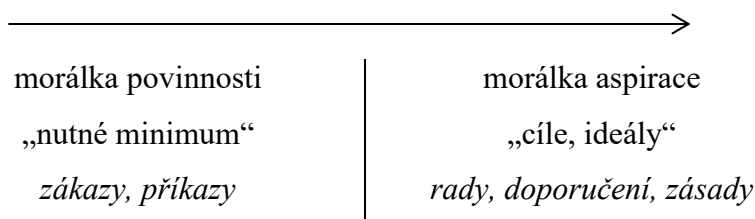
¹²⁷ Tamtéž, s. 150.

¹²⁸ Tamtéž, např. s. 155.

¹²⁹ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 12 an.

¹³⁰ Tamtéž, s. 13–14.

povinnosti.¹³¹ Schematicky si tak morálku povinnosti a morálku aspirace můžeme představit jako dva relativní póly společné stupnice:

Podstatné je, že vnitřní morálka práva sdílí tento obojaký charakter. Na jedné straně Fuller uvádí, že „[...] vnitřní morálce práva je souzeno zůstat převážně morálkou aspirace, nikoli morálkou povinnosti. Musí se dovolávat především smyslu pro správcovství a řemeslnické hrdosti.“¹³² Na straně druhé, uvedený výčet „osmi způsobů, jak neuspět při tvorbě práva“ uzavírá takto: „Naprostý neúspěch v kterémkoli z těchto osmi směrů nevede jen ke špatnému systému práva; vede k něčemu, co se správně vůbec systémem práva nenazývá, leda snad v pickwickovském pojetí, podle kterého se i o neplatné smlouvě stále ještě dá říci, že je určitým druhem smlouvy.“¹³³ Každý z nich musí být naplněn alespoň minimálně, abychom vůbec mohli hovořit o právu; výše jejich naplnění pak už záleží na dovednostech toho, kdo tuto „cílevědomou činnost podřizující lidské chování pravidlům“ vykonává.

Tím se vracíme k původnímu rozšíření pojmu práva (str. 42): zatímco právní norma buď platí, nebo neplatí, resp. soudy nějak buď rozhodly, nebo nerozhodly, pojmáme-li právo jako činnost, ptáme se nejen po jeho existenci či neexistenci, ale zejména po jeho kvalitě.¹³⁴ To opět připomíná pojetí práva jako obousměrné sociální praktiky mezi tvůrci a adresáty, z něhož vychází Silbey (str. 9). Zároveň, kvalita právního vědomí se tak bude odvíjet i od kvality práva, k němuž se vztahuje; několik propojení s vnitřní morálkou práva proto nyní stručně představíme.

¹³¹ Tamtéž, zejm. s. 17–19.

¹³² Tamtéž, s. 45. Jinde také označuje její zásady jako *desiderata*, požadavky, tedy doslovně přeloženo jako „to, co je žádoucí, co je žádáno“ (s. 79).

¹³³ Tamtéž, s. 142. „Pickwickovským pojetím“ se zřejmě odkazuje na humoristický román *Kronika Pickwickova klubu* Charlese Dickense.

¹³⁴ K tomu Fuller dodává: „Je skutečně s podivem, v jaké míře je v moderním právně filosofickém myšlení rozšířen předpoklad, že právo je jako kus inertní hmoty – buď existuje, nebo neexistuje.“ (Tamtéž, s. 115.)

5.3 Požadavky na právo a předpoklady právního vědomí

Fullerova vnitřní morálka práva úzce souvisí s problémem právního vědomí: základním předpokladem práva je, že jeho adresáti mohou vědět a vědí, jakými pravidly se mají řídit. K vybraným požadavkům či zásadám¹³⁵ nyní stručně načrtne několik poznámek, jak o nich lze uvažovat ve vztahu k právnímu vědomí: mohou posloužit jako inspirace pro rozšíření zejména právněteoretických přístupů. Týkají se především znalosti práva; nicméně, pokud „právo nebude právem“, ani jeho hodnocení a důvěra v něj nebudou na vysoké úrovni.

5.3.1 Přístupnost

Výchozím předpokladem pro znalost práva je jeho *přístupnost*. Podle Fullera „*požadavek tvořit zákony tak, aby byly známé, anebo přinejmenším přístupné těm, kterých se týkají*“ je jediný z těchto osmi, který lze poměrně snadno formalizovat, tj. vtělit do pozitivního práva.¹³⁶ V našem právním řádu je toto pozitivně stanoveno v Článku 52 Ústavy: *(1) K platnosti zákona je třeba, aby byl vyhlášen. (2) Způsob vyhlášení zákona a mezinárodní smlouvy stanoví zákon.* Jde tedy o jistou sebe-regulaci moci zákonodárné: k platnosti nestačí, aby zákon byl řádnou parlamentní procedurou schválen, nýbrž musí být ještě předepsaným způsobem „*uveden ve známost*“. Oním zákonem, který provádí toto ústavní pravidlo, je v současnosti zákon č. 309/1999 Sb., o Sbírce zákonů a o Sbírce mezinárodních smluv.

V platnost však již vstoupil nový zákon, zákon č. 222/2016 Sb., o Sbírce zákonů a mezinárodních smluv a o tvorbě právních předpisů vyhlášených ve Sbírce zákonů a mezinárodních smluv, který má nabýt účinnosti roku 2020. Důvody k přijetí nové úpravy se úzce dotýkají problému právního vědomí; mezi hlavní cíle patří zvýšení *dostupnosti, přehlednosti a srozumitelnosti* vyhlášených předpisů.¹³⁷ Současná úprava je podle důvodové zprávy nevyhovující: „*Nedostatky v oblasti vyhlášení právních*

¹³⁵ Pro připomenutí: Jsou to *obecnost, přístupnost, neretroaktivita, srozumitelnost, bezrozpornost, splnitelnost, stálost v čase* a konečně *shoda mezi úředním postupem a deklarovaným pravidlem* (viz výše, str. 48).

¹³⁶ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 45.

¹³⁷ Důvodová zpráva k zákonu č. 222/2016 Sb., s. 17.

předpisů jsou natolik zásadní, že do určité míry zpochybňují splnění předpokladu zásady ‚neznalost zákona neomlouvá‘, totiž zajištění reálné možnosti přístupu k právnímu předpisu a jeho obecnou srozumitelnost adresátu práva.“¹³⁸

Nový zákon především zavádí elektronickou podobu Sbírkou zákonů a mezinárodních listin spravovanou Ministerstvem vnitra, která bude rovnocenná podobě listinné (§ 1 odst. 2 zákona) a jednoduše přístupná veřejnosti (§ 6 odst. 2 zákona). Důvodová zpráva shrnuje změny týkající se přístupnosti k právu takto: *„V rámci legislativních změn bude přistoupeno k zavedení elektronické podoby jako závazné podoby právních předpisů, zároveň bude ponechána i závazná listinná podoba právního předpisu. Dále bude zavedeno závazné úplné znění právních předpisu poskytující závaznou informaci o aktuální platné podobě právního předpisu a umožňující jeho větší přehlednost, a to včetně jednotlivých časových znění. K právnímu předpisu bude rovněž přikládáno srozumitelné shrnutí právního předpisu a adresáti práva budou moci dále v informačním systému nahlížet do metodik k jednotlivým oblastem regulace. [...] Závazná elektronická podoba právního předpisu bude dostupná nepřetržitě, bezplatně a způsobem umožňujícím dálkový přístup.“¹³⁹* Vedle toho pak dochází i k elektronizaci a ke zpřehlednění legislativního procesu.

To v současnosti účinná úprava zatím neumožňuje: *„V současné době neexistuje právně závazné vyhlásování právních předpisů v elektronické podobě a ani ověřená databáze ať již aktuálních, či minulých znění právních předpisů. To samé platí zároveň pro konsolidovaná znění novelizovaných právních předpisů.“¹⁴⁰* Nejčastějším zdrojem tak dnes není oficiální Sbírka zákonů, což zmiňuje i důvodová zpráva: *„Laická i odborná veřejnost je proto nucena pracovat nikoli se závaznou listinnou podobou právního předpisu, ale užívat místo ní veřejně dostupné zdroje úplných znění nebo komerční právní informační systémy.“¹⁴¹*

¹³⁸ Tamtéž, s. 19.

¹³⁹ Tamtéž, s. 23.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 20.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 19.

Takto vidíme, že ani u pouhé přístupnosti práva se požadavek nevyčerpá splněním formální povinnosti, ale, jak ukazuje i připravovaná česká úprava, lze aspirovat na její zlepšení, nebo naopak ponechávat horší stav s tím, že povinnosti řádného vyhlášení bylo formálně učiněno za dost. Ryze formální pojetí vyhlášení zákonů se stejně tak může stát nástrojem „nepráva“, jak Fuller připomíná historickým příkladem: „*Např. Caligula prý zachovával tradici, že římské zákony se mají vyvěšovat na veřejném prostranství, dbal však na to, aby jeho vlastní zákony byly napsány písmem tak malým a pověšeny tak vysoko, že je nikdo nemohl přečíst.*“¹⁴²

S příchodem internetu je řešení požadavků přístupnosti práva daleko snazší než za Caliguly nebo v době vydání Fullerova díla. Zároveň je ovšem stále třeba rozlišovat mezi *přístupností* a *znalostí*. Přístupnost zákonů znamená pouze jejich potenciální znalost pro každého občana, nikoliv aktuální. K tomu Fuller formuluje možnou námitku „realistického občana“, která se přímo dotýká otázek právního vědomí: „*Koneckonců, máme tisíce zákonů, z nichž obyčejný občan, přímo nebo nepřímo, zná jen pramalý zlomek. K čemu všechen ten blázeň kolem jejich zveřejňování? Aniž by četl trestní zákoník, občan ví, že by neměl vraždit a krást. Pokud se jedná o esoteričtější zákony, jejich úplný text by se mohl rozdávat na každém rohu a ani jeden člověk ze sta by ho nikdy nečetl.*“¹⁴³

Fuller zmiňuje několik důvodů, proč všeobecná přístupnost i za reálně nízké úrovně aktuální znalosti je důležitá: Především, nelze předem určit, kdo bude znalost jakého zákona kdy potřebovat – to připomíná rozlišení tří okruhů právních informací, jak jsme je zmínili výše (str. 36). Dále, i když člověk pravidlo sám přímo nezná, často se řídí podle chování těch, kteří ho znají. Toto učení se nápodobou se významně dotýká i rozsahu pojmu znalosti práva: člověk nemusí nutně právo přímo znát, aby se jím mohl řídit, nýbrž stačí, když napodobuje chování ostatních lidí – což můžeme označit za nejobecnější případ *law awareness* (str. 15).

¹⁴² FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 90.

¹⁴³ Tamtéž, s. 52. Přístupnosti právních předpisů a právnímu vědomí v době digitálních informačních a komunikačních technologií (ICTs) se zajímavě věnuje také článek JANEČEK, Václav. Digitalised Legal Information: Towards a New Publication Model. In: ÖHMAN, Carl, a WATSON, David (eds.). *The 2018 Yearbook of the Digital Ethics Lab*. Heidelberg: Springer, 2019 (v tisku). Stručnou historii způsobů zveřejňování právních informací podává na s. 3–7.

Další důvod je politicko-občanský: pouze zveřejněné zákony mohou být podrobeny veřejné kritice, mj. i té, že se procesu jejich přijímání neúčastnili ti, jejichž právní postavení ovlivňují; jde tak vlastně o demokratickou kontrolu veřejné moci. Její součástí je to, že jen u zveřejněných zákonů pak můžeme sledovat další zásady, zejména „shodu mezi úředním postupem a deklarovaným pravidlem“. Po výčtu těchto důvodů tak nakonec ve vztahu ke znalosti práva Fuller uzavírá: *„Požadavek, aby se zákony zveřejňovaly, se neopírá o něco tak absurdního, jako je očekávání, že svědomitý občan si sedne a všechny přečte.“*¹⁴⁴

Předchozí diskuse se týkala především zákonů, tj. těch nejvíce obecných zdrojů práva. Je ovšem otázka, kam až požadavek transparentnosti veřejné moci, „práva coby činnosti“, může vést. Tak Fuller přidává podnětný postřeh ke „vnitřní morálce úředních postupů“: *„Orgány přijímající rozhodnutí, zejména orgány správní, často zastávají názor, že třebaže pravidla, která aplikují na spory, by se zveřejňovat měla, netýká se obdobný požadavek pravidel a praktik, jimiž se spravují jejich vnitřní postupy. Přesto každý zkušený advokát ví, že aby bylo možné předvídat, jak jednotlivé případy dopadnou, často nestačí znát jen formální pravidla, podle nichž se rozhoduje, ale že je nutné znát také vnitřní uspořádání porad a konzultací, kde se tato pravidla ve skutečnosti aplikují.“*¹⁴⁵

Tamtéž Fuller doplňuje, že v některých zemích to vedlo až k požadavku veřejných porad soudů. Lze si snadno představit, jak takové přehnané požadavky vedou k neefektivitě práva, ke znemožňování jeho fungování. Zde tak narážíme také na rozdílné právní vědomí „laiků“ a „právních profesionálů“; lze tedy reformulovat požadavek přístupnosti např. tak, aby neznalost takového *law in action* nezakládala občanům „nedůvodnou újmu“ a nebyla na úkor jejich právní jistotě či legitimním očekávání, jakkoliv jsou tyto pojmy vágní. Zde se tak už z roviny „vnitřní morálky práva“ dostáváme spíše na půdu „morálky právnických profesí“. Jak tedy vidíme na tomto náčrtu, i aspirace ohledně přístupnosti a veřejnosti práva mají svůj přiměřený strop.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 52.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 51. Druhou větu pěkně ilustruje např. Kafkův *Proces*.

5.3.2 Srozumitelnost, přesnost, přehlednost, obecnost

Když už je právo vhodným způsobem zpřístupněno, dostáváme se k problému, jak mu porozumět. Tento základní požadavek srozumitelnosti lze naopak jen těžko formalizovat a jeho naplňování se odvíjí od dovedností těch, kdo právo tvoří, stejně jako od kulturní vyspělosti celé společnosti. Přitom taková gramotnost (v širokém významu) se liší člověk od člověka, ale právo musí platit jednotně pro všechny. Takto Fuller vzpomíná na svůj rozhovor z roku 1961 s bývalou polskou ministryní spravedlnosti: „*Vyprávěla, jak vážně a soustavně se v prvních dnech komunistického režimu usilovalo o to, sepsat zákony tak jasně, aby jim rozuměl dělník a rolník. Brzy se ukázalo, že takové jasnosti by se dalo dosáhnout pouze na úkor těch systémových prvků v právním řádu, které z jeho pravidel vytvářejí logicky uspořádaný celek a umožňují, aby je soudy jednotně aplikovaly.*“¹⁴⁶

Pro celkovou srozumitelnost tak musíme vyvažovat přinejmenším dva požadavky: na jedné straně *obecnou srozumitelnost*, např. v používání běžného, ne přehnaně odborného jazyka, na straně druhé dostatečnou *přesnost* vyjádření, a to včetně odborných pojmů a logických souvislostí.¹⁴⁷

Sám jazyk svojí diskrétní povahou neumožňuje „kódovat skutečnost“ (včetně našich představ atd.) vždy tak přesně, jak bychom chtěli, a sám je systémem, který našemu vyjadřování klade pravidla.¹⁴⁸ Právo se s tím vyrovnává a dosahuje vyváženosti

¹⁴⁶ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 47.

¹⁴⁷ Takovým úskalím zřejmě tehdy čelili i tuzemští zákonodárci. Tak např. Knapp oba požadavky shrnuje pod *obsahovou sdělnost* právní normy a komentuje následovně: „*Požadavek srozumitelnosti právní normy ovšem v praxi někdy vyvolává problémy a nedorozumění. Tento požadavek totiž nelze klást do protikladu s požadavkem logické přesnosti vyjadřování právního předpisu, jednoznačnosti vyjadřování a nevyhnutelně i jeho určité odbornosti. Tato stránka věci bývá někdy považována za zdroj malé srozumitelnosti právních norem, ačkoli právě naopak, správně aplikována, je nezbytným příkladem jejich srozumitelnosti. [...]* Požadavek srozumitelnosti právní normy není tedy v rozporu s požadavkem její přesnosti.“ KNAPP, *Teorie práva*, cit. d., s. 118. Legislativní technice se Knapp věnuje v dalším výkladu (s. 118–126). Ke srozumitelnosti soudobého práva srov. též např. podnětný článek SMEJKALOVÁ, Terezie. Srozumitelnost práva. *Právník*, AV ČR, Ústav státu a práva, 2013, roč. 2013, č. 5, s. 447–472.

¹⁴⁸ Podrobnější diskusi zde vynecháme, je však trvalým předmětem zvláště analytické filosofie; srov. např. Wittgensteinovo známé tvrzení: „*Hranice mého jazyka znamenají hranice mého světa.*“ (WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. 2., oprav. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2017, tvrzení 5.6). Ve vztahu k právu tyto aspekty jazyka podnětně rozebírá filosof Jan Sokol v úvodu článku SOKOL, Jan. *Jazyk, právo a dobro*, in: PŘIBÁŇ, Jiří, HOLLÄNDER, Pavel, et al. *Právo a dobro v ústavní demokracii: polemické a kritické úvahy*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011; s. 75–81. Zajímavě o souvislostech normativity, pravidel a jazyka pojednává také (analytický) filosof Jaroslav Peregrin, viz např. PEREGRIN, Jaroslav. Člověk jako normativní tvor. *Teorie vědy*. 2012, **34**(1), s. 3–23.

načrtnutých požadavků mj. připouštěním (obecně) neurčitých výrazů, neurčitých právních pojmů a různých podpůrných interpretačních zásad. To Fuller komentuje takto: „Vyzvedávat jasnost zákonů neznamena zatracovat pomocná pravidla, podle nichž se právní důsledky odvozují od kritérií typu ‚dobré víry‘ a ‚náležitá péče‘. Tím nejlepším způsobem, jak dosáhnout jasnosti, je využít a do zákona vtělit kritéria zdravého rozumu, jež vzešla z běžného života, který se žije mimo budovy zákonodárných orgánů. To koneckonců nevyhnutelně děláme při používání běžného jazyka coby prostředku vyjádření zákonodárského úmyslu. Stejně tak nemůžeme, jak již dávno zjistil Aristoteles, být přesnější, než připouštět povahu předmětu, jímž se zabýváme. Zvláštní jasnost může být potom mnohem škodlivější než poctivě přiznaná neurčitost.“¹⁴⁹

Dále, požadavek srozumitelnosti, jasnosti či sdělnosti nemusíme vztahovat jen na samotné normy, ale i na vyšší úrovně: zákony, zákoníky, jednotlivá právní odvětví či celý právní řád – tam se projeví mimo jiné jako *uspořádanost* či *přehlednost*.¹⁵⁰ Zde můžeme vzít za příklad nedávnou soukromoprávní rekonstrukci v podobě tzv. nového občanského zákoníku, zákona č. 89/2012 Sb. Jeho celkem 3 081 paragrafů může vypadat jako značný nárůst rozsahu oproti předchozímu občanskému zákoníku, zákonu č. 40/1964 Sb., jehož poslední paragraf nesl označení „879e“ a přes dvě stě paragrafů uvnitř ještě bylo

¹⁴⁹ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 63–64. Zvláště choulostivé jsou tyto otázky pro trestní právo, jehož klíčová zásada *nullum crimen sine lege* se požadavku určitosti a přesnosti dotýká hned ve dvou ze čtyř svých variant: *nullum crimen sine lege certa* a *nullum crimen sine lege stricta* (zákaz použití analogie v neprospěch pachatele), viz např. JELÍNEK a kol., *Trestní právo*, cit. d., s. 29–32.

Ani zde se ale nevyhneme pozdějšímu upřesňování soudními rozhodnutími, jejichž výklad může být i rozšiřující. Tak např. § 178 trestního zákoníku (z. č. 40/2009 Sb.) o trestném činu „porušování domovní svobody“ v odst. 1 stanoví: „Kdo neoprávněně vnikne do obydlí jiného nebo tam neoprávněně setrvá, bude potrestán odnětím svobody až na dvě léta.“ Pojem *obydlí* pak není ponechán na výkladu, nýbrž blíže vymezen v Hlavě VIII mezi tzv. výkladovými ustanoveními v § 133: „Obydlím se rozumí dům, byt nebo jiná prostora sloužící k bydlení a příslušenství k nim náležející.“ Teď bychom se samozřejmě mohli ptát, co je to *dům* nebo *byt*; výkladová ustanovení by se mohla dále řetězit. Zde už nicméně trestní zákoník ponechává výklad praxi, k němuž dojde v soudním rozhodování právě tehdy, když nastane nějaký takový hraniční případ: tak např.: „Domem se rozumějí i zahrádkářské chaty za předpokladu, že poskytují svému uživateli určité soukromí. Nejsou to však zahrádkářské kůlny, altány, přístřešky ani objekty neuzavřené, opuštěné, neobývané, rozestavěné apod. (č. 1/1980 a 36/1988 Sb. rozh. tr.).“ (cit. podle JELÍNEK a kol., *Trestní právo*, cit. d., s. 585). Podobné problémy určitosti vymezení vyvstávaly např. u pojmu „množství větší než malé“ nebo u výčtu psychotropních látek.

¹⁵⁰ Takové požadavky jsou o to naléhavější s narůstajícím počtem předpisů. Ke „zbytnění“ současného práva viz např. článek NOVOTNÝ, Oto. Hypertrofie práva, její aspekty a jak jí čelit. *Právník*. 2016, **155**(7), s. 619–625. Pro ukázky a důsledky ve správním právu srov. SVOBODA, Petr. Regulace mas a deregulace elit na vybraných příkladech z českého správního práva. *Jurisprudence*. 2015, **24**(3), s. 23–29.

vypuštěno při předchozích novelizacích, a tak vyvolávat obavy, zda bude nový předpis srozumitelnější a přehlednější.

K nárůstu počtu ustanovení do velké míry vedla legislativně technická zásada, kterou si vytkli autoři zákoníku, že „*slušný paragraf má mít maximálně dva odstavce a slušný odstavec má mít maximálně dvě věty*“¹⁵¹. Spolu s přehledným členěním a nadpisy jednotlivých ustanovení i jejich celků a současně přiměřeným užívání běžného jazyka¹⁵² to nakonec podle mého názoru činí novou kodifikaci přehlednější a dobře srozumitelnou i právním laikům. Nejenom znění, ale i struktura předpisu tak může přispívat ke srozumitelnosti a tedy podporovat a usnadňovat znalost práva.

Tyto požadavky se ovšem netýkají pouze právních předpisů, ale pochopitelně i soudních a správních rozhodnutí a dalších právních textů, jakož i těch, které vznikají bez účasti autoritativního orgánu, tj. zejména smluv.¹⁵³ Dobře ovládat právní jazyk tak není požadavkem jen pro zákonodárce, ale do jisté míry i součástí právní gramotnosti každého občana v moderní společnosti, který vstupuje do smluvních vztahů. Zde je na místě „ochrana slabší strany“ a jistá formalizace požadavku srozumitelnosti – tu můžeme vidět např. u smluv uzavíraných tzv. adhezním způsobem, pokud by obsahovaly obtížně čitelná nebo nesrozumitelná ujednání.¹⁵⁴ Zákon tak motivuje „silnější stranu“, aby připravovala smlouvy srozumitelně, a tak chrání právní postavení osob, které by při uzavírání smlouvy snadno mohly „nevědět, že něco neví“.

¹⁵¹ Viz např. rozhovor s Františkem Korbelem: Spravedlnost je víc než zákon [online]. *Statistika&My*, Měsíčník Českého statistického úřadu, 2014, č. 2; dostupné zde: <http://www.statistikaamy.cz/2014/02/spravedlnost-je-vic-nez-zakon/> [cit. 10. 7. 2019].

¹⁵² Jak konstatoval i jazykový posudek jeho návrhu vydaný Ústavem pro jazyk český: „*Základním rysem uvedeného textu je obecně dobrá srozumitelnost i pro ‚běžného‘ občana bez speciálního právního vzdělání, což je vlastnost, kterou je v kontextu (či dokonce kontrastu) jiných právních norem potřeba ocenit.*“ OLIVA, Karel. *Jazykový posudek návrhu občanského zákoníku* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008. Dostupné odtud: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/index.php/home/zakony-a-stanoviska/legislativni-proces> [cit. 10. 7. 2019].

¹⁵³ Propracovat způsoby, jak učinit právní dokumenty více srozumitelnými a přehlednými, se snaží mj. tzv. *legal design*; úvod do tohoto poměrně nového „oboru“ podává např. diplomová práce KUK, Michal. *Legal Design*. Praha, 2019. Univerzita Karlova, Právnická fakulta.

¹⁵⁴ Viz nový občanský zákoník, § 1798–1801; podle § 1800, odst. 1: „*Obsahuje-li smlouva uzavřená adhezním způsobem doložku, kterou lze přečíst jen se zvláštními obtížemi, nebo doložku, která je pro osobu průměrného rozumu nesrozumitelná, je tato doložka platná, nepůsobí-li slabší straně újmu nebo prokáže-li druhá strana, že slabší straně byl význam doložky dostatečně vysvětlen.*“

Se srozumitelností, přesností a přehledností také úzce souvisí *obecnost*, bez níž nejen znalost práva, ale samo jeho fungování není dost dobře myslitelné. Obecnost je samou podstatou (každého, nejen právního) pravidla: lze je užit vícekrát než jen jednorázově, a tak pomocí něho případně orientovat své chování do budoucna, a zároveň je dostatečně neadresné, tedy použitelné pro více osob než jen jednotlivce.¹⁵⁵ K tomu Fuller připomíná: „[...] *občan se ve svém chování nemůže řídit právem, jestliže to, co se nazývá právem, ho staví pouze před řadu ojedinelých projevů státní moci, postrádajících jakoukoli šablonu*“¹⁵⁶.

Z hlediska znalosti práva je pak jistě vítané, že netřeba znát každé jednotlivé rozhodnutí, byť i ta „tvoří právo“¹⁵⁷; nýbrž stačí především znát obecný předpis, popř. právní zásady, na základě něhož je právě takto rozhodnuto. Rozlišení různých úrovní obecnosti v právu – a to nejenom formálně, jak se odráží v trojici kolizních pravidel¹⁵⁸, ale i „kauzálně“, tj. tak, že samo rozhodování postupuje podřazováním jednotlivostí pod obecná pravidla – tedy napomáhá tomu, že je strukturovaným věděním, což vůbec umožňuje orientaci v právu a uspořádává samu tuto „cílevědomou činnost“.

5.3.3 Další požadavky a shrnutí

Když už jsou tedy pravidla řádně vyhlášena a porozuměli jsme jejich obsahu, nezbyvá než se jimi řídit (popř. záměrně neřídit, ale to už je věc postoje, ne znalosti). Ovšem, může se stát, že příkazují jednání nesplnitelné; za zvláštní případ nesplnitelnosti můžeme považovat rozpornost, pokud např. dvě pravidla stanovují jednání navzájem se vylučující. Z právněteoretického hlediska je taková *bezrozpornost* a *splnitelnost* samozřejmým, logickým požadavkem.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Tento aspekt práva se pak obvykle odráží i do právněteoretických konstrukcí, které pokládají obecnost za určující znak právní normy; viz např. KNAPP, *Teorie práva*, cit. d., s. 149–151.

¹⁵⁶ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 104.

¹⁵⁷ Ve dvojím smyslu: V kontinentálních systémech „jsou součástí práva“, zatímco v systémech common law doslova přímo „tvoří (pozitivní) právo“ formou precedentů.

¹⁵⁸ *Lex superior derogat legi inferior, lex specialis derogat legi generali, lex posterior derogat legi priori.*

¹⁵⁹ Viz např. Knapp: „*Systém práva (právní řád) je systém uspořádaný. Jeho prvky jsou právní normy, popř. právní předpisy. [...] Prvním předpokladem systému práva je jeho souladnost, tj. bezrozpornost jeho prvků.*

Fuller ovšem vidí problém složitěji; i přes právněteoretické analýzy totiž nejsou právní normy čistě logickými výroky, nýbrž jejich význam často závisí na výkladu, na souvislostech s dalšími normami a v neposlední řadě vůbec na tom, co rozumíme „rozporem“: „*Je zřejmé, že vyhnout se nechtěným rozporům v zákoně může vyžadovat značnou dávku zákonodárcovy velmi pečlivé pozornosti. Tak zřejmé však už není, že může vyvstat problém, jak poznat, kde rozpor je, nebo jak abstraktně rozpor definovat.*“¹⁶⁰ Zde se tomu už nebudeme podrobněji věnovat, ale i z hlediska právního vědomí jsou i další Fullerovy úvahy na tato témata podnětné: takové rozporné či nespelnitelné právo bude pochopitelně vyvolávat jeho negativní hodnocení.¹⁶¹

Další požadavky, *neretroaktivita* a *stálost*, které vnášejí do práva rozměr času, ovlivňují nejen znalost práva, ale mají rovněž silný dopad na právní jistotu a důvěru v právo, a tedy i jeho hodnocení a přijímání. Neretroaktivita posiluje právní jistotu ve vztahu k minulému, zatímco stálost v čase umožňuje budovat „legitimní očekávání“ ve vztahu k budoucímu; příliš proměnlivé nebo naopak retroaktivní právo pak vede k nemožnosti smysluplně orientovat své jednání do budoucna a nakonec tedy k neochotě se nějakými pravidly řídit. Na rozdíl od stálosti, jejíž udržování je spíše záležitostí „legislativní morálky“ a někdy musí ustoupit jiným požadavkům, zákaz retroaktivity lze do určité míry formalizovat.¹⁶²

A nakonec: Všechny tyto zásady a jejich naplňováním umožněná znalost práva i jeho (pozitivní) hodnocení přijdou vniveč, pokud stát sám nebude právo dodržovat, resp. vymáhat, neboli, jak to označuje Fuller, nebude-li převládat *shoda mezi úředním postupem a deklarovaným pravidlem*. Nicméně, i tento požadavek je relativní a v některých případech může být protichůdný např. požadavkům obecnosti nebo přesnosti; často např. tam, kde vstupují do hry „správní uvážení“ a vnitřní postupy

Rozpor právních norem vnáší do právního řádu zmatek a činí rozporné právní normy nespelnitelnými a tudíž i zcela neefektivními.“ (KNAPP, *Teorie práva*, cit. d., s. 67.)

¹⁶⁰ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 65.

¹⁶¹ Blíže viz tamtéž, s. 65–77.

¹⁶² Tak např. čl. 2 francouzského Code civil stanoví, že „zákon působí pouze do budoucna“. (Cit. podle KNAPP, *Teorie práva*, cit. d., s. 209–210. V originále: „*La loi ne dispose que pour l'avenir ; elle n'a point d'effet rétroactif.*“). Další inspirace včetně historických příkladů opět poskytuje FULLER, *Morálka práva*, cit. d., zejména s. 53–62.

mocenských orgánů. Jako ukázkou odchýlení se od předepsaného pravidla (zde ovšem „ve prospěch občanů“) můžeme v tuzemském prostředí uvést např. neformální toleranci malého množství alkoholu u řidiče z důvodu možných nepřesností měření.¹⁶³ Právní vědomí pak můžeme vztáhnout nejen ke znalosti předpisu, nýbrž i ke znalosti faktických způsobů jeho provádění; jinými slovy k *law in books* i *law in action* (str. 12).

Shrneme-li předchozí úvahy, vyhlášení (přístupnost), srozumitelnost a přehlednost jsou vůbec předpokladem jakékoliv znalosti práva. Obecnost pak napomáhá orientaci v právu a bezrozpornost a splnitelnost vůbec jeho fungování a důvěře v něj. Možnost jeho preventivního působení pak je dlouhodobě podpořena stálostí v čase spolu s neretroaktivitou. Nakonec, shoda mezi úředním postupem a deklarovaným pravidlem umožňuje, aby nepanovala příliš velká mezera mezi znalostí práva jako takového a jeho praktickým naplňováním.

Přitom některé z těchto požadavků lze formalizovat jednoduše a jiné téměř vůbec, takže zůstávají především „mravním imperativem“ pro ty, kdo právo tvoří či vykládají. Každopádně myslím, že inspirování Fullerovým dílem jsme dostatečně načrtli, jak velký vliv může mít takto pojatá kvalita práva na právní vědomí svých adresátů. Pokud se tedy setkáváme s nářky nad nízkou úrovní právního vědomí ve společnosti, mějme na paměti, že ne vždy je chyba „na straně příjemce“.

¹⁶³ Viz např. shrnutí se zajímavou tabulkou, která ukazuje, jak přesně se policisté mají od pravidla odchýlovat: SCHIMMER, David. Hladina alkoholu v krvi řidiče vozidla do 0,2‰ [online]. *Policie České republiky, Zveřejněné informace*, 2016. Dostupné na: <http://www.policie.cz/clanek/hladina-alkoholu-v-krvi-ridice-vozidla-do-0-2.aspx> [cit. 10. 7. 2019].

Právní vědomí a další normativní zdroje

Virtutem doctrina paret, naturane donet?

Quintus Horatius Flaccus¹⁶⁴

V předchozí kapitole jsme načrtli, jak je možné rozšířit právněteoretické přístupy k právnímu vědomí zaměřením se na „vnitřní morálku práva“, tedy na soubor požadavků, které teprve právo coby „*cílevědomou činnost podřizující lidské chování pravidlům*“ činí úspěšným. Kvalita právního vědomí se tedy nutně odvíjí od kvality práva samého. Jestliže je naše právní vědomí vydáno na pospas nepříliš přístupnému, srozumitelnému či přehlednému právu, jak to, že společnost ještě funguje? Naštěstí, právo není jedinou činností, která reguluje či organizuje chování člověka, sociologicky řečeno jediným „systémem sociální kontroly“; v běžném životě se člověk setkává (častěji než s právem) i s dalšími *normativními zdroji*.

„Vědecké“ vymezení těchto normativních zdrojů je podobně obtížné jako vymezení práva či právního vědomí, ne-li obtížnější, protože jsou snad ještě běžnější, více srostlé s každodenním životem, který se neodehrává v odborných diskurzech. Typicky k nim odkazujeme výrazy jako *morálka, mrav, náboženství, etika, zvyk*... Jaký je jejich poměr k právu a tedy i k právnímu vědomí? To by byl námět na (ne jednu) další práci a reprezentativní odpověď je vskutku nerealizovatelná: už jen prací věnovaných vztahu morálky a práva najdeme napříč historií nespočet.¹⁶⁵ Zde se proto omezím na svůj osobní pohled a načrtnu několik rozlišení a souvislostí, které se mi zdají, zejména pro přístupy sociologické a pedagogické, k tématu právního vědomí podnětné. Po vymezení třech normativních vrstev bude následovat rozlišení mravního a právního rozměru každé normy a diferenciací „celku práva“ z tohoto hlediska právního vědomí.

¹⁶⁴ *Ctnostem se učíme, nebo nám je dává příroda?* Cit. podle BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010, s. 282.

¹⁶⁵ Srov. diskusi ve FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 121–124.

6.1 Mrav, morálka, právo

Nejprve rozvrhněme, co rozumíme výrazy *mrav* a *morálka*. Inspirujeme se vymezením, které podává filosof Jan Sokol v práci *Moc, peníze a právo*; nejde o rozlišení jediné možné, ale pokládám ho za dobře srozumitelné a pro náš účel praktické.¹⁶⁶

(*Společenský*) *mrav* je zkratka „to, jak se co u nás dělá“ – naučené společné vzorce chování, které se nám zdají v našem prostředí samozřejmé a nemusíme o nich více přemýšlet, protože jsme si je od dětství přirozeně, typicky nápodobou, vštěpovali. Jako příklad můžeme uvést běžné denní návyky (oblékání, mytí atd.), společenské konvence (zdravení při vstupu do místnosti) nebo další „pravidla slušného chování“. Společný je právě jejich původ, „ukotvení“ – nevyžadují žádné jiné zdůvodnění než to, „že se to tak dělá“. „*Protože jednáme jako všichni ostatní v naší kultuře, je naše jednání pro druhé předvídatelné a dáváme si navzájem také najevo, že k sobě patříme, že si můžeme důvěřovat a že se na sebe můžeme i spolehnout.*“¹⁶⁷ Takovou předvídatelnost nemusíme pozorovat jen na úrovni celé společnosti, ale i uvnitř společenských skupin, na pracovištích a v rodinách. Nakonec, i každý z nás se většinu času chová „tak jako vždycky, jak je zvyklý“ – individuálně tak můžeme hovořit o *zvyku* či *návyku*.

Morálka (v Sokolově pojetí) naopak jde dál a částečně proti mravu a zvyku, když „*se obrací ke každému člověku jednotlivě a vyžaduje, aby sám soudil a zvažoval*“¹⁶⁸. Už nestačí jednat podle toho, jak jednají ostatní, nýbrž někdy je naopak třeba se takovému jednání postavit, jak shrnuje biblické přikázání: „*Nepřidáš se k většině, když páchá*

¹⁶⁶ Vše, co bude následovat, bychom jistě mohli uvést jako *sociální normy* a následně rozlišovat jejich různé druhy „*podle upravované oblasti sociálního života*“, zejména *právní, morální, zvykové* či *náboženské*, jak činí např. VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., zejm. s. 149–157. Právě toho se ale chceme vyvarovat; v první řadě proto, že následující úvahy mají být alternativou, doplňkem, či přinejmenším rozšířením sociologického diskursu o právo a právním vědomí. Proto se raději obracíme k výrazům z vybraných děl (zaměřených spíše antropologicky), než abychom užívali domněle neutrální, objektivní a určitou terminologii „učebnicové sociologie“ – s ní lze případně tyto úvahy konfrontovat. Z obdobných důvodů používáme jen neurčitý výraz *normativní zdroje* i tam, kde by sociologie nejspíš mluvila o *normativním řádu* či *normativních systémech* (tamtéž, s. 149 an. a s. 161 an.): tyto sociologické výrazy však již implikují určitou uspořádanost, uzavřenost či úplnost (a navíc souměřitelnost jednotlivých „systémů“, např. morálky a práva).

¹⁶⁷ SOKOL, *Moc, peníze a právo...*, cit. d., s. 156–157. Tato samozřejmost našeho mravu nejlépe vynikne při kontaktu s cizinci, kdy se setkáme s odlišností; nakonec, za cizince můžeme označit právě toho, kdo má jiný mrav, chová se neobvykle, „cize“.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 157.

*ničemnosti.*¹⁶⁹ Abychom takové ničemnosti nepřehlédli, bývají coby příkazy a upomenutí shrnuty v morálních kodexech, např. ve starozákonním Desateru¹⁷⁰. Podstatné je, že na rozdíl od mravů už je nelze odvodit z chování ostatních lidí, naopak mohou být, podobně jako právo, kontrafaktické. Až na základě morálky také můžeme uvažovat rozvoj individuálního *svědomí*.

Takto vymezený mrav (resp. zvyk) a morálka (resp. svědomí) nejsou oddělené, ale vzájemně se ovlivňují a prolínají: morální zásady, zachycené kodexy a předávané tradicí, se překrývají s tím, co je obvyklé; a jednotlivec zároveň konfrontuje svoje zvyky se společenským mravem i jeho vlastním svědomím, více či méně závislým na autoritě.¹⁷¹ Nebudeme zde podrobněji zachycovat tyto procesy. Podstatné je, že chování můžeme posuzovat přinejmenším ve dvou vrstvách: vzhledem k mravu jako *obvyklé vs. neobvyklé* a vzhledem k morálce jako *dobré vs. špatné*.

Právo přidává třetí vrstvu: *po právu vs. proti právu*.¹⁷² To odráží i teorie práva, když rozlišuje chování *secundum legem* (podle zákona) a *contra legem* (proti zákonu).¹⁷³ Dostáváme tak přinejmenším tři druhy normativních zdrojů, které všechny „podřizují naše chování pravidlům“ tím, že nám říkají či ukazují, „co máme dělat“: *mrav, morálku a právo*. Jejich internalizované podoby pak můžeme označit jako *zvyk, svědomí* a právě *právní vědomí*.

¹⁶⁹ Ex 23, 2. Některé překlady také užívají výrazu *zlo* nebo *nepravosti*.

¹⁷⁰ Např. Ex 20, 13–17.

¹⁷¹ Některé etologické výzkumy ukazují, že kromě člověka i jiní živočichové v sobě mají jakési přirozené rozlišování „dobrého“ a „zlého“, např. v podobě neochoty způsobovat dalším živočichům bezdůvodně bolest nebo soucitu s trpícími, aniž by přitom musela znát Desatero – zdroje morálky tak nemusíme klást jen do roviny společenské; zevrubněji o tomto „morálním pudu“ v souvislosti se sociologickou teorií morálky pojednává BAUMAN, *Modernita a holocaust*, cit. d., kap. 7, s. 235 an.

¹⁷² Mohli bychom též užít přívlastku *protiprávní*, ale k němu nenajdeme vhodný protějšek. Označení *zákonné vs. nezákonné* by zase příliš odkazovalo jenom k jediné formě práva. Etymologicky se ještě nabízí dichotomie *správné vs. nesprávné*, ale v ní cítíme už i morální hodnocení. To jen poukazuje na to, jak se v běžném jazyce vrstvy mravu, morálky a práva přirozeně prolínají.

¹⁷³ Viz např. GERLOCH, *Teorie práva*, cit. d., s. 143–144.

6.2 Mravní a právní rozměr normy

Mnoho běžných jednání je zachyceno všemi třemi těmito vrstvami: tak např. je *obvyklé* v obchodě za zboží zaplatit a neučinit tak je nejen *špatné*, ale i *proti právu*; často u nich platí, že obvyklé jednání se neformálně zakládá na morálním příkazu (*Nepokradeš!*) a je utvrzeno právně formalizovanou sankcí v případě odchýlení se (trestný čin krádeže).

Všimneme si, že celé oblasti právního řádu jsou takto mravně ukotveny. Typicky, normy zvláštní části trestního zákoníku neoznačíme za důsledek libovolného záměru zákonodárce, nýbrž cítíme, že jsou dány tradicí, dlouholetým vývojem mravu a morálky naší společnosti: např. zabít druhého člověka není špatné proto, že je to zakázáno právem, nýbrž naopak je to zakázáno právem proto, že je to nemorální (ať už pro vžitý příkaz „*Nezabiješ!*“, tak pro lidský pocit, který nevyžaduje odůvodnění). Právo tak v tomto případě není zdrojem hodnot, nýbrž je pouze explicitně potvrzuje a utvrzuje jejich vymáháním, kdy nastupuje jako proces, jak se vypořádat s takovým porušením.¹⁷⁴ Zejména sociologické přístupy při popisech právního vědomí jednotlivců nebo skupin až příliš často přehlížejí či směšují tyto vrstvy dohromady: mnohé z chování i smýšlení je založeno spíše ve zvyku a svědomí a právní rozměr je až přídatný, ovlivňující chování dotazovaných nanejvýš druhotně.

Znamená to tedy, že právo je zde jen jakousi speciální formou, kterou na sebe berou mrav a morálka, a právní vědomí je v těchto případech nadbytečným pojmem? Domnívám se, že nikoliv; navrhuji proto rozlišit *mravní a právní rozměr* normy, a to právě z hlediska (právního) vědomí, především tedy znalosti normy. *Mravním*¹⁷⁵ (čili mimoprávním) *rozměrem* normy budiž to, co člověk ví, aniž by musel mít nějakou

¹⁷⁴ Jazykově vzato, právo takové jednání ani nezakazuje, resp. nepřikazuje jednat opačně (na rozdíl právě od prostého a jednoznačného příkazu „*Nezabiješ!*“), nýbrž pouze stanovuje sankci za takové jednání: „*Kdo jiného úmyslně usmrtí, bude potrestán...*“ (§ 140 tr. zák.). I na tom je vidět zdejší přídatnost práva k morálce.

¹⁷⁵ Zde narážíme na drobnou terminologickou obtíž, kdy se v běžném jazyce přívlastek *mravní* používá synonymně k výrazu *morální* (např. ve frázi „z vyššího princip mravního...“); pokud bychom ale chtěli zachovat naše rozlišení *mravu* a *morálky*, měli bychom rozlišovat i odvozená přídavná jména. Nám však v tomto případě jde o protiklad vůči právu, přičemž mrav a morálka jako zdroje normy zde mohou často splývat; proto budeme tento rozměr normy souhrnně označovat jako *mravní*. Nakonec, význam těchto výrazů není v běžné, ani odborné řeči příliš ustálen; pěkný náčrt jejich proměn a souvislostí podává NEŠPOR, *Sociologická encyklopedie* [online], cit. d., hesla „Mravnost“, „Mrav“, „Morálka“.

zvláštní právní znalost, neboť jeho zdrojem je mrav ve spojitosti s morálkou – např. každý ví, že „nemá nikoho zabít“ (protože „se to nedělá“ nebo „je to špatné“). Naopak *právní rozměr* tvoří informace, kterou nelze jen z mravu či morálky společnosti odvodit – v tomto případě např. to, že kdo tak učiní, „...bude potrestán odnětím svobody na deset až osmnáct let“, nebo že spáchá-li tento čin na „tlumočnickovi v souvislosti s výkonem jeho povinnosti“, je to přitěžující okolnost.¹⁷⁶ Podobně např. u krádeže: „krást se nemá“, to je mravní rozměr, neboť to víme, aniž bychom kdy slyšeli o právu; ale to, že krádež je trestným činem od pěti tisíc korun výše, to už je specifická právní znalost.

Právní vědomí tak v úzkém pojetí můžeme chápat jako znalost právního rozměru nějaké normy chování. Je přitom lhostejno, zda jde o normu, která je stanovena právním řádem, mravním kodexem nebo se jí lidé řídí „jen tak“; každá může zahrnovat všechny tyto rozměry, bez ohledu na svůj původ.¹⁷⁷ Pokud tyto vrstvy odlišíme, vyřešíme tak i zdánlivý Knappův paradox (str. 7): *právní vědomí* „podvodníků, zlodějů atd.“ skutečně může „být na vysoké úrovni“, pokud se v právu dobře vyznají; jiná věc je, na co jsou osobně zvyklí, jak si to srovnávají s vlastním svědomím a na kolik se to slučuje se společenským mravem a morálkou. I u takto pojatého právního vědomí však můžeme zachovat složku znalostní i hodnotící, postojovou: nakonec i vzhledem k tomu, jaké jednání považovat za trestné, případně coby názor na úpravu *de lege lata* a *de lege ferenda*, který však bude relevantní spíše u právních profesionálů.

Ne všechny oblasti lidského chování ale vykazují výše načrtnutou korespondenci mezi mravem, morálkou a právem. Mnohé tak zůstává *praeter legem* (vedle zákona) –

¹⁷⁶ § 140 odst. 1 a odst. 3 písm. e) tr. zák. Jinými slovy: kdo neví, že zabít druhého člověka je špatné, je zjevně asociální; kdo neví, že za to hrozí trest odnětí svobody až v délce 18 let, ten pouze nestudoval práva.

¹⁷⁷ Tím se právě odchylujeme od obvyklého sociologického rozlišování *právních norem*, *morálních norem* atd. podle jejich původu, popř. „*upravované oblasti sociálního života*“; srov. pozn. pod č. 166 (str. 61). Přitom i náboženské texty, kde bychom očekávali spíše převahu přikázání s morálními, popř. věroučným rozměrem, obsahují normy s právním rozměrem – srov. např. 2. kniha Mojžíšova, Exodus, v kap. 21 až 23. Ty jsou i přímo uvozeny: „*Toto jsou právní ustanovení, která jim předložíš*“ (Ex 21, 1), resp. v jiném překladu: „*A toto jsou zákony, které jim předložíš*“ (B21). Např. Ex 21, 35–36 zakotvuje „náhradu škody“ včetně zvláštního případu: „*Když něčí býk utrká k smrti sousedova býka, živého býka prodají a rozdělí se na polovinu o stříbro i o mrtvé zvíře. Bylo-li však známo, že jde o býka trkavého od dřívějšíka a jeho majitel ho nehlídal, poskytně plnou náhradu, býka za býka, a mrtvé zvíře bude jeho.*“ Za mravní rozměr této normy můžeme považovat, že když něčí býk utrká cizího býka, stala se škoda a je třeba ji nějak nahradit – to by zřejmě bylo jasné i bez explicitní znalosti tohoto pravidla; kolik však kdo komu zaplatí a komu případnou přeživší a utrkaný býk, to už je právní rozměr.

jako chování, které je z hlediska práva lhostejné.¹⁷⁸ Obdobně, celá řada zvyklostí se nachází mimo oblast práva i morálky, nejsou ani dobré, ani špatné: např. to, zda se zdravíme podáním pravé nebo levé ruky nebo se zouváme na návštěvě; za „dobré“ je můžeme označit nanejvýš obecně v tom, že usnadňují a zpřehledňují společenský styk. Některé normy jako dílčí zdroje „podřizující lidské chování pravidlům“ tak právní rozměr zcela postrádají.

Narazíme ale i na opak: Velké oblasti soudobého práva se nanejvýš vzdáleně dotýkají morálky, tedy těžko je lze odvodit z nějakých morálních požadavků, a jsou i příliš specializované na to, abychom je mohli považovat za společenský mrav.¹⁷⁹ Typicky půjde o regulaci nějakého (umělého) procesu: nejen právo procesní v úzkém významu, ale i právo správní, ústavní, a i velké oblasti práva soukromého (občanské, obchodní). Tím se vracíme k Fullerově definici práva jako cílevědomé činnosti podřizující chování pravidlům, práva jako nástroje (sebe-)organizace společnosti. Zde tedy právem neutvrzujeme hodnoty, které mají morální původ; tyto normy nedotýkají se ani spravedlnosti nebo špatného jednání, hodnotíme je spíše podle účelnosti a účinnosti.

Postrádají tedy mravní rozměr; můžeme je tak označit např. výrazem *ryze právní normy*. Jejich potřeba vyvstává zejména tam, kde chceme redukovat komplexitu, složitost voleb, upravit, zjednodušit nějaký proces; což je pro složitou moderní společnost typické – k tomu srovnajme zejména úvahy Silbeyové výše (str. 9 an.). Za jejich charakteristický rys také můžeme, právě v kontrastu k normám se silným mravním rozměrem, považovat *kontingenci*¹⁸⁰. Tedy: konkrétní chování může být upraveno tak anebo jinak; ale bude praktické – potřeba si to vynutila –, když nějak upraveno bude; naopak, morální zásady ze

¹⁷⁸ Právní teorie sice včleňuje „mimoprávní“ chování *praeter legem* do svého systému např. konstrukcí tzv. *legální licence*, kdy „je povoleno, co není zakázáno“; z našeho pohledu je ale podstatné, že z běžného, ne-totalitního pohledu se většina lidského chování právo nedotýká a toto chování žádné „povolení“ nepotřebuje.

¹⁷⁹ K tomu srov. odkaz na práci Emanuela Chalupného ve VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 163, který pro takové (právní) normy užívá výrazu *amorální* (tedy *nemorální* ve smyslu *bez morálky*).

¹⁸⁰ Tento výraz nemá úplně zažitý výstižný český překlad; přibližně jej můžeme vyjádřit jako „*nahodilost*“ – „*vlastnost jevů, vztahů a věcí, které mohou, ale nemusejí být, a v důsledku toho také vznikají, mění se a zanikají*“; za opak kontingence lze považovat jednak *nutnost*, jednak *nemožnost*. „Kontingence“ [online]. *Wikipedie: Otevřená encyklopedie* [cit. 10. 7. 2019], z <https://cs.wikipedia.org/wiki/Kontingence>. Srov. též heslo „Kontingentismus“ v NEŠPOR, *Sociologická encyklopedie* [online], cit. d.

své povahy vyjadřují nutnost, což se nakonec odráží i v jejich typické formě jednoznačných příkázání a zákazů.

Vzorový příkladem takových ryze právních norem jsou např. dopravní předpisy. Málo je odvodíme ze zvyku (mravu, tradice), natožpak z morálky, a hodnotíme je převážně podle jejich účinnosti. Typicky kontingentním rozhodnutím je, zda se bude jezdit vlevo nebo vpravo: obě varianty jsou možné, „mravně“ jsou zcela indiferentní, ale přesto, pro plynulost a vůbec umožnění provozu „hodí se“ shodnout se na jedné z variant a tu následně dodržovat. Obdobným případem je úprava přednosti v jízdě na křižovatce: volíme mezi různými úpravami (*ad hoc* rozlišení hlavní a vedlejší silnice; kruhový objezd; obecné pravidlo přednosti zprava), přičemž úpravu nevybíráme, aby byla „dobrá“ ve smyslu morálním, nýbrž aby účinně zajišťovala plynulý provoz. Morální rozměr je zde nanejvýš až odvozený, když účelně zvolená úprava např. lépe předchází dopravním nehodám a „chrání“ tak život a zdraví.

Zkoumat právní vědomí takovýchto ryze právních norem je tak snazší tím, že do procesu jejich internalizace nevstupují další vlivy; není ani třeba uvažovat o morálním vývoji pro jejich akceptaci. Po čase se ovšem mohou stát zvykem, mravem („u nás se jezdí vpravo“), takže opět není nutné se je učit explicitně, nýbrž postačí nápodoba, třebaže jsou v právu ukotveny a z práva odvozeny; nebo naopak, právo jen kodifikuje již vykonávaný zvyk. Potíže pak mohou nastat při případných novelizacích a diskontinuitách.

Další příklady bychom mohli nalézt nejen ve správním právu (stavební a různá další řízení), ale např. též v občanském právu: Otázky „komu patří spadané ovoce?“, „je stavba součástí pozemku?“ apod. nejsou odvoditelné z morálky, nýbrž řídí se buď zvyklostmi (mravem), nebo právem. Jistě ale objevíme i mnoho smíšených oblastí: proto toto rozlišení uvažujeme jako další rozšíření, jak o právním vědomí uvažovat.

6.3 Shrnutí

Předchozí úvahy tak shrňme následovně: Pokud se zabýváme právním vědomím, nestačí pouze upřesnit, jakou jeho složku, jakou část práva a koho právní vědomí máme na mysli (vnitřní rozměry, str. 25 an.), ale v závislosti především na zkoumaném pravidlu chování bychom si měli též položit otázku, na kolik má svůj původ v dalších normativních zdrojích. Možná častěji, než si některé přístupy (obzvlášť svým zaměřením)

připouštějí, pak zjistíme, že je utvářeno převážně mimoprávními vlivy – souhrou socializace, konformity, morálními zásadami i individuálním svědomím: pak ale už nemusí mít smysl uvažovat o něm jako o vědomí *právním*. Ve striktním smyslu bychom pak právní vědomí mohli omezit na právní rozměr zkoumané normy.

Zároveň těmito rozlišeními odpovídáme i na otázku z úvodu (str. 1): jak to, že nakonec právo v moderní, soudobé společnosti stále ještě funguje, když je podle všeho obecné „právní vědomí“ tak nízké? Pokud bychom na tento úkaz hleděli jen striktně pohledem práva (či právníka), zdálo by se nám to paradoxní; pokud ale připustíme, že ta nejpoužívanější pravidla jsou založena spíše na mravu, popř. morálce, není to až tak překvapující. Tento závěr nakonec podporují i Večeřa s Urbanovou, byť ne přímo v části věnované právnímu vědomí a svým specifickým sociologicko-právním slovníkem: „*Míra právní informovanosti adresátů práva o obsahu práva je ve společnosti poměrně velmi nízká, a přesto se většina právních subjektů nedostane v průběhu svého života ani nedbalostně do přímé kolize s obsahem právních norem. Mimoprávní normativní systémy a mechanismy jejich působení obvykle dostatečně usměrňují a usnadňují pohyb subjektů v právním prostředí a fakticky jim tak umožňují předcházet možným konfliktům s právem.*“¹⁸¹

Zásady *ignorantia iuris non excusat*, popř. i *vigilantibus iura scripta sunt* pak jsou spíše jen vnitřními podmínkami fungování práva jako systému; tvoří současně jakýsi individuální protějšek již výše rozebraného požadavku na přístupnost (str. 50 an.). Těžko si totiž představit efektivní působení práva, pokud bychom je opustili a museli při každém rozsuzování zjišťovat individuální právní znalost. Navíc se i vhodně oslabují nebo vyvažují tam, kde to naopak smysl dává: první z nich např. v problematice (právního) omylu v trestním právu, druhá např. v poučení coby povinné součásti soudního i správního rozhodnutí. V každém případě nejsou (právním ani morálním) požadavkem, aby všichni znali veškeré právo – dokud „nejběžnější“ části práva dobře korespondují s dalšími normativními zdroji, nemusí to být pro jeho zdárné fungování ani nutné.

¹⁸¹ VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 169. Obdobný je smysl již citované poznámky Silbeyové, že to, co se nakonec typicky stává psaným právem, zvláště v režimech *common law*, jsou naopak spíše výjimky, odchylky od těchto běžných pravidel jednání – neboť to, co je běžné, nemusí být formálně kodifikováno (str. 10).

Formování právního vědomí – několik poznámek

*„Být nesvéprávný je tak pohodlné!
Mám-li knihu, která je za mne moudrá,
duchovního, který řeší otázky mého svědomí,
lékaře, který určuje moji dietu atd.,
nemusím se aspoň sám namáhat.
Mohu-li zaplatit, nemusím myslet;
jiní už tu nepříjemnou práci udělají za mne.“*

Immanuel Kant¹⁸²

V poslední kapitole připojme několik poznámek týkajících se formování právního vědomí.

Předně, chceme-li učit někoho o právu či působit na jeho právní vědomí, je na místě si opět ujasnit, co „právem“ vlastně rozumíme; samo o sobě zůstává příliš širokým a neurčitým pojmem. Nejenom, že teorie práva jej pro potřeby systematizace diferencuje do různých odvětví; ale, jak jsme poukázali s Fullerem (str. 42), „právo“ obnáší i řadu dílčích rysů, s nimiž se někdy jednostranně ztotožňuje: míníme jím tedy právní řád (hierarchii norem), rozhodování soudů, legislativní proces, vynucování norem silou, nebo všechno toto dohromady? Pokud tedy chceme „učit právo“, rozhodně to není totéž jako učit např. matematiku nebo biologii, jejichž obsahy jsou daleko jednoznačněji určitelné.

Zároveň, z hlediska právního vědomí není právo jednoduše „(cilevĕdomou) činností podřizující lidské chování pravidlům“, ale rozmanitým souborem takových činností, více či méně ovlivňovaných dalšími normativními zdroji, jak jsme načrtli v předchozí kapitole (str. 60 an.). Tak pomocí trestněprávních norem utvrzujeme mrav a morálku; velké části soukromého práva zase slouží jako dispozitivní nástroj pro úpravu, formální stvrzení vztahů mezi lidmi navzájem (typicky závazkové právo); nástrojem

¹⁸² KANT, Immanuel. Odpověď na otázku: Co je to osvícenství? *Filosofický časopis*. 1993, 41(3), s. 381–390. Cit. ze s. 381.

sebe-organizace společnosti na jejích různých úrovních je správní právo, resp. ústavní na úrovni nejjobecnější, politické; a zbývá ještě celá řada procesních norem – tedy vlastně „práva pro právo“.

Z hlediska (formování) právního vědomí je můžeme rozlišovat především podle různé míry *kontingence* (str. 65) – tedy neodvoditelnosti z jiných normativních zdrojů a z toho plynoucí potřeby o nich adresáty speciálně informovat. Právní vědomí v širokém významu může zahrnovat mnoho různorodých informací: např. poučení, že „zmocnit se cizí věci je protiprávní“, návod, jak vyplnit daňové přiznání, fakt, že Poslanecká sněmovna má dvě stě členů, nebo přehled možností, jak reklamovat vadného zboží. Od jejich povahy se tak budou odvíjet různé způsoby, jak je účinně sdělovat.

Zároveň je třeba stále udržovat rozlišení mezi právem a jinými normativními zdroji, zejména morálkou. Záměry „uzákoňovat mravy“, resp. právem vytvářet mravy nové v sobě i přes zdánlivě vznešené pohnutky mohou skrývat totalitní snahy po monopolizaci moci ve společnosti.¹⁸³ Jak jsme načrtli ve třetí a shrnuli ve čtvrté kapitole, těmto snahám může napomáhat i zdánlivě odborný diskurs o právním vědomí. Ztotožňování morálky a práva za účelem tvorby „správného světónázoru“ dobře vynikne také tehdy, když se podíváme na nedávné výklady o utváření „(socialistického) mravního vědomí“, které se nápadně podobají těm o vědomí právním.¹⁸⁴ V krajních případech pak měla být individuální internalizace morálky každým člověkem nahrazována nejen vědomím, ale dokonce *svědomím* revolučním, popř. lidovým (str. 23).

¹⁸³ Uzákoňování mravů ve vztahu k vnitřní morálce práva se věnuje mj. FULLER, *Morálka práva*, cit. d., na s. 121–124. Pospíšil zase zajímavě rozlišuje tzv. *zvykové* a *autoritářské právo* už i ve kmenových společnostech; bliže v POSPÍŠIL, *Etnologie práva...*, cit. d., s. 67–75.

¹⁸⁴ Jako jeden příklad za všechny uvedme sborník referátů z vědecké konference Československé pedagogické společnosti: PŘADKA, Milan (ed.). Aktuální problémy utváření mravního vědomí. *Pedagogika*. 1984, č. 6, s. 657–722. Pro představu o obsahu dobře poslouží názvy jednotlivých příspěvků: S. V. Mjagčenkov: *Utváření nesmiřitelného postoje studující mládeže k ideologickým vlivům buržoazní propagandy*; T. Beňová: *Aktuálne úlohy komunistickej mravnej výchovy v materskej škole* či Z. Rozum: *Utváření socialistického mravního vědomí příslušníků ČSLA*. Jeden z příspěvků pak i výslovně formuluje splývání právního a mravního vědomí v rámci „socialistické výchovy“: „*Socialistickou společnost charakterizuje úzký vztah práva a morálky, takže efektivnost normativní regulace společenských vztahů je závislá na tom, nakolik jsou oba systémy společenských norem zkoordinovány a vzájemně působí. Morálka i právo také vyjadřují obdobnou strukturu: mravní/právní vědomí, mravní/právní normy, mravní/právní vztahy.*“ (s. 686).

Naopak, otevřenou společností můžeme nazvat takovou, která se vyznačuje pluralitou normativních zdrojů a zachováním jistého napětí mezi mravem, morálkou a právem. Tím také umožňuje individuální usilování o výtečnost (Fullerova morálka aspirace) – kdyby vše bylo podřízeno jednotným pravidlům, není třeba (ani možno) se nějak dál snažit. Pravidla, mj. ve formě práva, tak spíše vytvářejí základ, na kterém lze dále stavět, rámeček, uvnitř něhož se teprve něco tvoří. To, že právo je jen základem pro lidské jednání, nikoliv jeho naplňováním, pěkně vystihuje i Fuller: „[...] *na rozdíl od manažerského řízení právo není věcí řízení jiných osob tak, aby splnily úkoly stanovené nadřízeným, ale ve své podstatě poskytuje občanům spolehlivý a pevný rámeček pro jejich vzájemné vztahy, přičemž úlohou vládní moci je vystupovat jako strážce integrity tohoto systému*“¹⁸⁵.

Současně, v otevřených společnostech se různorodost nevyskytuje jen mezi mravem, morálkou a právem, ale v jistém ohledu i uvnitř práva. Tím se dostáváme k tématu *multiplicity* či *plurality právních systémů*.¹⁸⁶ Chápeme-li tedy právo široce jako „*činnost spočívající v podřizování lidského chování pravidlům*“, můžeme takto identifikovat nepřeberně více subsystémů práva: „*na této činnosti se podílejí ti, kdo formulují a uplatňují pravidla, jimiž se spravují vnitřní záležitosti klubů, církví, škol, odborů, obchodních a průmyslových komor, zemědělských trhů a stovek dalších sdružení*“¹⁸⁷.

¹⁸⁵ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 192. Tento rozdíl také můžeme vystihnout rozlišením *rule of law* (vláda práva) a *rule by law* (vláda právem).

¹⁸⁶ Tomu se nezávisle na sobě věnují jak Fuller z hlediska právní filosofie, tak Pospíšil opět na výzkumech kmenových systémů: FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 115–121, a POSPÍŠIL, *Etnologie práva...*, cit. d., s. 58–65. Pojetí práva coby hierarchie norem pluralitu připouští nerado: činí totiž obtíže, pokud „*teorie přijala názor, že pojem práva vyžaduje přesně definovanou hierarchii autority, na jejímž vrcholu je nejvyšší zákonodárná moc, jež sama nepodléhá žádným právním omezením*“ (FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 116). To lze ovšem podle Fullera řešit snadno: pokud existují např. tři systémy A, B, C, můžeme říci, že B a C existují jen díky toleranci A, a tedy ve skutečnosti jde o systém jediný; např. obdobně, jako je tomu ve vztahu práva federálního a státního (tamtéž).

¹⁸⁷ FULLER, *Morálka práva*, cit. d., s. 116–117. Postavení těchto subsystémů uvnitř „státního“ práva pak Fuller demonstruje na příkladu univerzitních pravidel a jejich přezkumu: i ta jsou podrobena vnitřní morálce práva, mohou „trpět stejnými neduhy“ a to, že se zdráháme je označit za (sub)systém práva, je důsledkem spíše jazykového úzu než jejich odlišné povahy (tamtéž, s. 117–121). Podobné právní (sub)systémy tak můžeme spatřovat zejména v různých dalších zájmových i územních samosprávách, a to zvláště tehdy, jsou-li nadány autonomní „zákonodárnou“ a „soudní“ mocí.

Právní vědomí tak nemusíme omezovat jenom na jediné „státní právo“ nebo naopak neformální představy o právu (*intuitive law, legal sentiment*), ale specifikovat i vzhledem k těmto různým subsystémům, které obsahově i formálně vytvářejí normy právní povahy.¹⁸⁸ Nakonec, s právním vědomím takových (sub)systémů práva se prakticky setkají i mnozí absolventi právnické fakulty, pokud po studiu zamíří např. do oblasti tzv. (*korporátní*) *compliance*, tedy zajišťování souladu jednání soukromé společnosti nejen s právními předpisy, ale i s jejími vnitropodnikovými směrnicemi. To vše jsou výsledky práva pojímaného jako nástroj sebe-organizace (uvnitř) otevřené společnosti, které se odráží v podpoře těchto forem ze strany státu.¹⁸⁹

Pro (tuzemské) formování právního vědomí z načrtnutých úvah plynou dvě možná doporučení: Za prvé: Přesuňme zpět těžiště pozornosti od práva „státního“, tedy práva pojímaného jako mocenský nástroj řízení a utváření žádoucího chování občanů, více k právu „soukromému“, tedy k pojetí práva coby způsobům sebe-organizace i mezi jednotlivci navzájem, s vědomím plurality jeho různých forem. A současně: Ponecháme prostor i pro další normativní zdroje, jejichž působení nepodléhá jednotnému (mocenskému) záměru a může se kultivovat i na jiných úrovních než jen ve škole – mj. v rodině, v zájmových spolcích (např. skaut) nebo v církevních komunitách.

Takový úhel pohledu se může promítnout do všech forem právního vzdělávání, resp. právní výchovy. Obecné vzdělávání se nemusí soustředit jen na přenos znalostí či v horším případě „memorování paragrafů“, ale současně by mělo jen přiměřeně „vychovat právem“. Jako sympatická „třetí cesta“ se jeví komplexní rozvoj dovedností

¹⁸⁸ Pospíšil v této souvislosti také zmiňuje práce Otto Gierkeho, Eugena Ehrlicha a Maxe Webera zaměřené na regulační systémy různých sdružení (*Genossenschaften*) – POSPÍŠIL, *Etnologie práva...*, cit. d., s. 59. Večeřa a Urbanová zase spojují koncept právního pluralismu s francouzským právníkem a sociologem Jeanem Carbonnierem – VEČEŘA a URBANOVÁ, *Sociologie práva*, cit. d., s. 94–95.

¹⁸⁹ Tato pluralita je zakotvena nejenom ústavněprávně, ale v konkrétních podobách nakonec i v právu soukromém, mj. už jen v podpoře obchodních společností a družstev. Totalitní moc naopak usiluje nejen o splynutí normativních zdrojů, ale také o *monopolizaci práva*, a to mj. vykořeněním soukromého práva. Výstižně to vyjadřuje již zmiňovaný program válečného komunismu: „*My nic soukromého neuznáváme, pro nás vše v oblasti hospodářství je veřejnoprávní a nikoliv soukromé. [...] Z toho vyplývá nutnost rozšířit používání státního zásahu do ‚soukromoprávních‘ vztahů, rozšířit právo státu rušit soukromé smlouvy, používat na ‚občansko-právní poměry‘ nikoli Corpus juris romani, nýbrž naše revoluční právní vědomí.*“ (Cit. podle KOUDELKA, *Transcendentní pramen práva*, cit. d., s. 18.) Komunistická teorie práva i právního vědomí pak šla tomuto cíli, byť ve zmírněné podobě, naproti, když se za právo ztotožňuje pouze se „státním právem“ – vlastně podobně, jako se vlastnictví ztotožnilo pouze se „socialistickým vlastnictvím“ a v omezené míře se tolerovalo „osobní vlastnictví“, zatímco soukromé vlastnictví a (na státu nezávislé) družstevní vlastnictví bylo potíráno.

(namísto pouhého předávání znalostí nebo naopak utváření postojů) tak, jak jej naznačují především různá pojetí právní gramotnosti (str. 17). Přitom lze stavět především na běžných životních situacích, které studenti či jejich blízcí sami zažívají a zkušenosti studentů obohacovat o patřičný právní kontext.¹⁹⁰ Na základě takto kultivovaného „intuitivního práva“ by se pak mohly snáze podnikat i náročnější exkursy do práva jako systému norem, neobvyklejších právních odvětví či více abstraktních problémů. Obdobně může být utvářena „oborová právní gramotnost“ na příslušných typech škol, s větším zřetelem na souvislosti práva se studovaným oborem.

Mimo školy pak může být kultivováno právní vědomí široké veřejnosti. Asi největší měrou k tomu dnes přispívají sdělovací prostředky – u starší generace především televizní vysílání, u mladší internet. Jejich masový záběr je výhodou i omezením současně: snadno se dostanou k širokému okruhu příjemců, ovšem stejně tak snadno zaniknou v záplavě dalších informací. V případě internetu se navíc ukazuje, že dnes není těžké zjistit znění konkrétní právní úpravy – stejně ale musíme vědět co hledat a jak nalezené informace porozumět. Strukturovaný vhled do určité právní problematiky tak možná nakonec lépe podá dobře napsaná knižní publikace; jako takový příklad hodný následování uveďme dílo *Občanské právo pro každého*, v němž (nejen) autoři nedávné rekonstrukce podávají srozumitelným jazykem, a přitom odborně dostatečně přesně (srov. úvahy na str. 54 an.) přehled o soukromém právu, a to právě s důrazem na témata, která člověk v běžném životě nejčastěji řeší.¹⁹¹

Otázkou ovšem je, zda se těmito všeobecnými prostředky dostanou patřičné právní informace právě k těm, kdo by je potřebovali především. Tento nedostatek může zmírňovat další způsob „formování právního vědomí“, a to pomocí veřejně dostupných

¹⁹⁰ Namátkou mě napadají např. tato (právní) jednání: výpověď spotřebitelské kupní smlouvy, sjednávání nájmu, podávání daňového přiznání, uzavírání pracovní smlouvy, náhrada škody... Může jít ale i o komplexnější situace s přesahy do prevence kriminality nebo péče o zdraví, např. co dělat, když mi někdo ukradne kolo, jak se chovat u dopravní nehody či při jiných krizových situacích atd. Podobně na základě svých výzkumů podotýká Krupová: „Často je až překvapující, kolik toho neprávnicko o právu vědí a kolik toho umějí, jen se znalostmi ne vždy umějí dobře pracovat, dělají ukvapené závěry atd. [...] Je proto třeba pracovat se znalostmi studentů a spíše je usměrňovat a zařazovat do širšího kontextu. Je možné využívat počáteční znalosti studentů jako výchozího bodu nějakého případu a postupně na něj nabalovat znalosti.“ (KRUPOVÁ, *Formování právního vědomí...*, cit. d., s. 139.)

¹⁹¹ ELIÁŠ, Karel, a kol. *Občanské právo pro každého: pohledem (nejen) tvůrců nového občanského zákoníku*. 2., dopl. a aktualiz. vyd. Praha: Wolters Kluwer, 2014.

(nejlépe bezplatných) právních poraden. Jako nejvhodnější se mi přitom jeví jejich institucionální zaštitění veřejnou mocí, např. zřízením přímo při obecních úřadech – stát by tím jednak dal najevo, že aktivně pomáhá občanům se splněním povinností, které jim ukládá, a současně by byla zajištěna široká síť a zaručena kvalita poskytovaných služeb.¹⁹²

Všechny tyto formy však mají společný zdroj, a tím jsou sami ti, kdo právo, tuto „*cílevědomou činností podřizující lidské chování pravidlům*“, vykonávají a utvářejí – neboť téměř můžeme říci, že „jaké právo, takové právní vědomí“. Nezapomínejme tedy ani na formování „právního vědomí právních profesionálů“; reformám univerzitního i dalšího právnického studia se věnuje pozornost jinde, zde doplníme jen subjektivní hodnocení založené na úvahách výše: „Řemeslná zručnost“ budoucího právníka může být obohacena nejen hlubším (praktickým) studiem (pozitivního) práva samotného, ale možná ještě více studiem příbuzných oborů: nejen obvyklé sociologie, filosofie či historie práva, ale též právní komparatistiky, etnologie či filosofické antropologie. Přitom užitečnější se jeví, kdyby v rámci univerzitního kurikula byly takové teoretické disciplíny zařazeny spíše než na úvod až ke konci studia, kdy už má budoucí absolvent dostatek konkrétních zkušeností s pozitivním právem, na nichž je může vyzkoušet. Současně, k Fullerově osmi požadavkům vnitřní morálky práva můžeme doplnit ještě devátý požadavek, zásadu jakési právní zdrženlivosti: „neupravuj, co není nutné“. Takové vědomí souvislostí i mezi práva by se pak pozitivně mohlo odrazit i na přehlednosti, efektivitě a dalších důležitých atributech práva.

Vrátíme-li se zpět k tématu všeobecné právní gramotnosti, nabízí se zde přirovnání k lékařství a péči o zdraví. Ne každý člověk je lékařem a ne každý problém může vyřešit sám; přesto však individuální prevence je podstatnou a možná i nezbytnou součástí péče o zdraví v moderní společnosti. Kdyby každý spoléhal, že mu pomůže lékař a nevěděl nic o tom, jak o své zdraví sám pečovat, veřejný zdravotní systém by se záhy zhroutil. Vhodný přístup naopak spočívá v tom, že každý individuálně předchází nemocem; pokud už onemocní, tak v obvyklých případech si dokáže sám poradit, případně navštíví lékárnou; a teprve, jedná-li se o vážnější, neobvyklejší onemocnění, ví,

¹⁹² Inspirací může být např. nizozemský systém tzv. *Rechtwijzer a rechtwinkel*, jak se o nich zmiňuje diplomová práce BLAŽEK, Zdeněk. *Reforma právního vzdělávání v České republice*. Praha, 2019, s. 9–10.

že už je třeba se obrátit na profesionála, tedy lékaře. Představme si, že podobně by to mohlo být i s právními záležitostmi.

Nakonec, otevřenou, demokratickou společnost se podaří udržovat a rozvíjet nikoliv jen tím, že dospějeme či budeme vychováni k „demokratickému smýšlení“, ale především rozvojem individuálních „demokratických schopností“. Mezi ně bych radil i jistou soběstačnost a nezávislost na státu, díky níž se také člověk stává hůře ovlivnitelným různými ideologiemi. V rovině právního vědomí tato soběstačnost může znamenat právě schopnost obstarat si samostatně vlastní základní právní záležitosti. Tomu může jít naproti jak právo jako takové, tak vzdělávání.

Závěr

Kdo by chtěl vše upravit zákonem, vyvolá spíš neřesti, než že by je napravoval.

Baruch Spinoza¹⁹³

Dílčí shrnutí jsme už provedli v jednotlivých kapitolách. V prvních dvou kapitolách jsme představili různá vymezení právního vědomí od různých autorů a dále příbuzné pojmy a výrazy, které se v této souvislosti užívají: např. *knowledge and opinion about law* (znalost a mínění o právu), *law awareness* a *acquaintance* (právní „bdělost“ a „obeznámenost“ s právem), právní povědomí, právní cítění (*legal sentiment*) nebo právní gramotnost (*legal literacy*). Ukázalo se přitom, že obsah ani rozsah těchto pojmů zdaleka není jednotný a ovlivňují jej různé záměry autorů. Mezi jinými můžeme rozlišovat též americké a evropské pojetí právního vědomí, které vychází nejen z odlišné právní kultury, ale též z rozdílných tradic právně sociologických výzkumů. Ve třetí kapitole jsme pak ukázali tři historická pojetí právního vědomí s „přívlastkem“: socialistické, revoluční a lidové právní vědomí. Ty už jsou naštěstí převážně minulostí, ale ve své době sloužily nejen jako ideologický nástroj pro indoktrinaci lidí, ale přechodně též jako podpůrný zdroj práva samého, mj. v podobách tzv. revolučního nebo lidového svědomí.

Rešerše provedené v předchozí části pak byly podkladem pro syntézu ve čtvrté kapitole. Nejprve jsme rozlišili tři „vnitřní“ rozměry právního vědomí, neboli otázky, které je vhodné si zodpovědět při každém zkoumání právního vědomí a tím tento širší pojem blíže dourčit: jakou složkou právního vědomí se zabýváme (znalosti vs. mínění, hodnocení, postoje), jakého práva se týká a o čí právní vědomí se jedná. Přitom tyto rozměry lze různě detailněji strukturovat a sledovat jejich vzájemné závislosti. Způsob uchopení tématu právního vědomí však také bývá ovlivněn záměry autora a (nevyslovenými) předpoklady, z nichž vychází – tak jsme následně rozlišili trojí typický diskurs o právním vědomí: právněteoretický, sociologický a pedagogicko-ideologický. Stručně jsme tyto přístupy charakterizovali a doplnili je příklady vybraných tuzemských

¹⁹³ Cit. podle SOKOL, *Moc, peníze a právo...*, cit. d., s. 264.

prací, takže tato část zároveň může posloužit jako rozcestník po tom, „jak se o právním vědomí mluví“.

Ve zbývající části jsme pak blíže rozvinuli některé vybrané aspekty právního vědomí. Pátá kapitola představila Fullerovu *Morálku práva* „čtenou pohledem právního vědomí“. Fullerovo široké pojetí práva, rozlišení morálky povinnosti a morálky aspirace či požadavky vnitřní morálky práva jsou inspirativní i z hlediska právního vědomí – zejména pro zamyšlení nad tím, jaké požadavky klást na samo právo, aby bylo „dobře poznatelné“; to jsme ilustrovali některými ukázkami z tuzemského práva. Kvalita právního vědomí se pak odvíjí od kvality práva samého.

V šesté kapitole jsme naopak načrtli problematiku právního vědomí a dalších normativních zdrojů. To je téma velmi široké; zde jsme vycházeli z filosoficko-antropologického pojetí při rozlišení mravu a morálky, které se internalizují do zvyku a svědomí. Právo pak k nim přidává třetí vrstvu, internalizovanou právě právním vědomím. Různé oblasti práva jsou přitom mravem a morálkou ovlivněny různou měrou; proto se hodí při analýzách právního vědomí nejen specifikovat, jakého právního odvětví, institutu či normy se týká, ale také nakolik je provázáno s těmito dalšími vlivy. Ve striktním pojetí bychom pak právní vědomí mohli vztahovat pouze k právnímu rozměru normy, tedy ke specifické právní znalosti. Nakonec v sedmé kapitole jsme některé tyto myšlenky dále rozvinuli ve vztahu k formování právního vědomí a k rozvoji právní gramotnosti.

Jak by bylo možno dále pokračovat? Vzhledem k šíři tématu nepřeberně mnoha způsoby; cílem této práce bylo načrtnout aspoň některé z takových možností. Vedle klasických, výše popsaných oblastí se nabízí např. hlouběji prozkoumat historický rozměr právního vědomí – ať už fakticky, tedy jak se proměňovalo právní vědomí ve společnosti v různých dobách, tak teoreticky: zda a jakými způsoby se k tomuto tématu přistupovalo. To by ovšem předpokládalo dobře uchopit proměnlivost (pojmu) práva napříč historií. Podnětné by bylo i propojení s dalšími hraničními obory: filosofií práva, právní komparatistikou, antropologií práva nebo též analytickou filosofií (zkoumání vztahu práva, jazyka a normativity).

Na právněteoretické a sociologické přístupy k právu a právnímu vědomí by se mohlo podle mého názoru plodně navázat například dílem Niklase Luhmanna a jeho

teorií sociálních systémů. Pedagogicko-ideologické snahy „vychovávat právem“ by zase dobře mohly osvětlit analýzy Michela Foucaulta v duchu *Dohlížet a trestat*: není nakonec jistá regulovaná míra právního nevědomí nejlepším způsobem, jak udržovat právo v moderní společnosti efektivním systémem sociální kontroly? A co Tomáš Sobek a jeho *Nemorální právo*: nemohlo by přinést další vhledy do vztahu práva, mravu a morálky...?¹⁹⁴ Jenže: aby takto člověk uchopil problém právního vědomí v jeho komplexitě, musel by být právním teoretikem i praktikem, sociologem, historikem, pedagogem i filosofem v jedné osobě – a ještě k tomu mít množství volného času pro rešerše, četbu i vlastní výzkum. Není tedy divu, že se téma právního vědomí objevuje především v úžeji vymezených diskurzech, umožňujících „odlehčení“ položením některých předpokladů za dané.

Narážíme tak i zde na střet specializovaného expertního vědění a snahy o celkové, všeobecné porozumění světu kolem nás. Zde se ovšem řešení nabízí: společnost zřejmě bude fungovat dále, ať už se na právnických, sociálněvědních i dalších fakultách téma právního vědomí reflektovat bude nebo nebude; co ji však ovlivňuje, je kvalita práva samotného. Můžeme se tak obrátit k praxi: v tomto ohledu především k drobnému zlepšování právního vzdělávání. Velký – a vlastně nevyčerpatelný – prostor pro zlepšení je ve (středo)školské výuce práva: ať už vytvářením zajímavých a podnětných učebních materiálů, tak přípravou budoucích učitelů. Stejně tak ale záleží i na samotném právu, jehož kvalita je přímo úměrná dovednostem těch, kdo tuto „cílevědomou činnost podřizování lidského chování pravidlům“ vykonávají – a ty se tříbí především univerzitním studiem. Za součást této „řemeslné zdatnosti“ však považujeme nejen praktické znalosti a dovednosti, ale i vědomí souvislostí a nakonec i mezi práva: vědomí, že právo není vše.

Závěrem tedy připojme možná trochu kacířskou, ale snad výše opodstatněnou výzvu: Nepřehánějme to (ani) s právem a nečekejme od něj příliš mnoho...

¹⁹⁴ Zmíněná díla: LUHMANN, Niklas, a KASTNER, Fatima. *Law as a social system*. Oxford: Oxford University Press, 2004. Foucault, Michel. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000. Tyto dva autory ještě s Jürgenem Habermasem zajímavě propojuje německý právní vědec Gunther Teubner: TEUBNER, Gunther. *How the Law Thinks: Toward a Constructivist Epistemology of Law*. *Law and Society Review*. 1989, 23(5), s. 727–757. Dále: Sobek, Tomáš. *Nemorální právo*. Praha: Akademie věd ČR, Ústav státu a práva, 2010.

Seznam použitých zdrojů

Monografie

BARTOŠÍKOVÁ, Miroslava. *Profesionální právní vědomí hospodářských pracovníků a hospodářská kriminalita*. Praha: Vysoká škola SNB, 1988.

BAUMAN, Zygmunt. *Modernita a holocaust*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2010.

COMMAILLE Jacques, LACOUR Stéphanie (ed.). *After Legal Consciousness Studies: dialogues transatlantiques et transdisciplinaires*. Droit et Société, n° 100, 2018.

ELIÁŠ, Karel, a kol. *Občanské právo pro každého: pohledem (nejen) tvůrců nového občanského zákoníku*. 2., dopl. a aktualiz. vyd. Praha: Wolters Kluwer, 2014.

FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin, 2000.

FULLER, Lon L. *Morálka práva*. 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1998.

GERLOCH, Aleš. *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2013.

HÁJEK, Bedřich. *Právní vědomí vychovatele*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2007.

JANSA, Viktor. *Vybrané problémy teorie právního vědomí*. Praha: ČSAV, 1982.

JELÍNEK, Jiří, a kol.. *Trestní právo hmotné: obecná část, zvláštní část*. 3. vyd. Praha: Leges, 2013.

LUHMANN, Niklas, a KASTNER, Fatima. *Law as a social system*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

KNAPP, Viktor. *Teorie práva*. 1. vyd. Praha: C. H. Beck, 1999.

KOUDELKA, Zdeněk. *Transcendentní pramen práva*. Praha: Nakladatelství Leges, s.r.o., 2018. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/repo/1406911/>.

KOVAŘÍK, Jiří. *Dětská práva, právní povědomí, participace dětí a sociální služby*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2001.

LENIN, Vladimír ILJIČ. Dopis lidovému komisaři spravedlnosti Dmitriji I. Kurskému ze 17. 5. 1922. *Sebrané spisy sv. 45*, 2. vyd. 1989, s. 225.

PODGÓRECKI, Adam (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson, 1973.

PORTUGALOV, Grigorij M. *Revoljucionnaja sovest' i socialističeskoje pravosožnanije*. Petrohrad: Gos. izdat., 1922.

POSPÍŠIL, Leopold Jaroslav. *Etnologie práva: teze ke studiu práva z mezikulturní perspektivy*. Praha: Set out, 1997.

REHBINDER, Manfred. *Rechtssoziologie*. 5., aktualiz. vyd. Mnichov: Beck, 2003.

SOBEK, Tomáš. *Nemorální právo*. Praha: Akademie věd ČR, Ústav státu a práva, 2010.

SLUNÉČKOVÁ, Jana. *Právní vědomí: Vybrané problémy*. Praha: Univerzita Karlova, 1985. Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. Monographia.

SOKOL, Jan. *Jazyk, právo a dobro*, in: PŘIBÁŇ, Jiří, HOLLÄNDER, Pavel et al. *Právo a dobro v ústavní demokracii: polemické a kritické úvahy*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011.

SOKOL, Jan. *Moc, peníze a právo: esej o společnosti a jejích institucích*. Praha: Vyšehrad, 2015.

URBAN, Michal. *Efektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: případy z praxe*. Praha: Leges, 2013.

URBAN, Michal. *Street law, aneb, Jak učit právo na středních školách: materiály k předmětu Právní praxe na středních školách*. Beroun: Eva Rozkotová, 2013. Dostupné také z: <http://www.streetlaw.eu/jednotlive-aktivity/>.

VEČEŘA, Miloš, URBANOVÁ, Martina a kol. *Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu*. Brno: Masarykova univerzita, 2015. Dostupné také z: http://science.law.muni.cz/knihy/monografie/Urbanova_Pravni_vedomi.pdf

VEČEŘA, Miloš a URBANOVÁ, Martina. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006.

VEČERKA, Kazimír, a kol. *Mládež v kriminologické perspektivě*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2009.

VOJNA, Pavel, a kol. *Kriminalita: skutečnost a právní vědomí: kriminologická studie*. Praha: Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře ČSSR, 1984.

WERLE, Gerhard. *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich*. Berlín, New York: Walter de Gruyter, 1989.

WELZEL, Hans. *Der Allgemeine Teil des deutschen Strafrechts in seinen Grundzügen*. Berlín: Walter de Gruyter, 1940.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. 2., oprav. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2017.

Články v odborných časopisech a sbornících

HERTOGH, Marc. A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004, **31**(4), s. 457–481. Dostupné také z: <https://ssrn.com/abstract=619883>.

JANEČEK, Václav. Digitalised Legal Information: Towards a New Publication Model. In: ÖHMAN, Carl, a WATSON, David (eds.). *The 2018 Yearbook of the Digital Ethics Lab*. Heidelberg: Springer, 2019 (v tisku). Dostupné také z: <https://ssrn.com/abstract=3265702>.

KANT, Immanuel. Odpověď na otázku: Co je to osvícenství? *Filosofický časopis*. 1993, **41**(3), s. 381–390. (Přeložil Jaromír Loužil.)

KRUPOVÁ, Tereza. Právní vědomí vysokoškoláků neprávniho zaměření – výzkum a jeho výsledky. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica I*. 2017, s. 37–66. Dostupné také z: https://www.cupress.cuni.cz/ink2_stat/dload.jsp?prezMat=88694.

KRUPOVÁ, Tereza. Právní vědomí – několik poznámek. *Časopis pro právní vědu a praxi*. 2015, **23**(4), s. 365–374. Dostupné také z: <https://journals.muni.cz/cpvp/article/view/5275>.

MITLÖHNER Miroslav, KANĚROVÁ Lucie, KOŠNEROVÁ Monika. K úrovni právního vědomí sociálního pracovníka. *Speciální pedagogika*. 2012, **22**(3), s. 210–223. Dostupné také z: <http://dspace.specpeda.cz/handle/0/175>.

NODL, Martin. *Husitská právní kultura: úvodní zamyšlení*, in: NODL, Martin, WECOWSKI, Piotr (ed.). *Právní kultura ve středověku*. Praha, 2016, s. 7–12. Dostupné také z: http://filosofia.flu.cas.cz/upload_files/cmp17_uvod.pdf.

NOVOTNÝ, Oto. Hypertrofie práva, její aspekty a jak jí čelit. *Právník*. 2016, **155**(7), s. 619–625.

PEREGRIN, Jaroslav. Člověk jako normativní tvor. *Teorie vědy*. 2012, **34**(1), s. 3–23. Dostupné také z: <http://teorievedy.flu.cas.cz/index.php/tv/article/view/136>.

PŘADKA, Milan (ed.). Aktuální problémy utváření mravního vědomí. *Pedagogika*. 1984, č. 6, s. 657–722. Dostupné také z: <http://pages.pedf.cuni.cz/pedagogika/?p=4827&lang=cs>.

PŘIKRYL, Ludvík. Teoretické a metodologické otázky právní výchovy. *Pedagogika*. 1984, č. 1, s. 33–44. Dostupné také z: <http://pages.pedf.cuni.cz/pedagogika/?p=4776&lang=cs>.

SILBEY, Susan S. After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science*. 2005, vol. 1, s. 323–368.

SMEJKALOVÁ, Terezie. Srozumitelnost práva. *Právník*. AV ČR, Ústav státu a práva. 2013, roč. 2013, č. 5, s. 447–472. Dostupné také přes: <https://www.ilaw.cas.cz/casopisy-a-knihy/casopisy/casopis-pravnik/hledat-v-archivu.html>.

SVOBODA, Petr. Regulace mas a deregulace elit na vybraných příkladech z českého správního práva. *Jurisprudence*. 2015, 24(3), s. 23–29. Dostupné také na: <http://www.jurisprudence.cz/cz/casopis/regulace-mas-a-deregulace-elit-na-vybranych-prikladech-z-ceskeho-spravniho-prava.m-128.html>.

TEUBNER, Gunther. How the Law Thinks: Toward a Constructivist Epistemology of Law. *Law and Society Review*. 1989, 23(5), s. 727–757. Dostupné také na: <https://ssrn.com/abstract=896502>.

VASILYEV, Pavel. Beyond Dispassion: Emotions and Judicial Decision-Making in Modern Europe. *Rechtsgeschichte – Legal History*. 2017, vol. 25, s. 277–285. Dostupné také z: http://data.rg.mpg.de/rechtsgeschichte/rg25_277vasilyev.pdf.

VASILYEV, Pavel. Revolutionary Conscience, Remorse and Resentment: Emotions and Early Soviet Criminal Law, 1917–1922. *Historical Research*. 2017, 90(247), s. 117–133. Dostupné také z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2281.12173>.

Kvalifikační práce

ADÁMKOVÁ, Klára. *Právní gramotnost studentů středních škol a její rozvoj pomocí simulovaných soudů*. Praha, 2017. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Právnická fakulta. Vedoucí práce: Michal Urban. Dostupné také z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/177090>.

BLAŽEK, Zdeněk. *Reforma právního vzdělávání v České republice*. Praha, 2019. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Právnická fakulta. Vedoucí práce: Michal Urban. Dostupné také z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/171020>.

IVIČIČOVÁ, Markéta. *Právní vědomí mediálních pracovníků*. Praha, 2003. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd. Vedoucí práce: Irena Reifová.

KORBELOVÁ, Simona. *Právní vědomí ředitele základní školy*. Praha, 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce: Jindřich Kitzberger. Dostupné také z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/114720>.

KRUPOVÁ, Tereza. *Formování právního vědomí studentů vysokých škol neprávnického zaměření*. Praha, 2015. Dizertační práce. Univerzita Karlova, Právnická fakulta. Vedoucí práce: Jan Kysela. Dostupné také z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/122454>.

KUK, Michal. *Legal Design*. Praha, 2019. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Právnická fakulta. Vedoucí práce: Michal Urban. Dostupné také z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/187196>.

MYŠKOVÁ, Lenka. *Právní povědomí zdravotnických pracovníků*. Pardubice, 2017. Bakalářská práce. Univerzita Pardubice, Fakulta zdravotnických studií. Vedoucí práce: Jitka Rusová. Dostupné také z: <https://theses.cz/id/neu0ux/>.

OLIVA, Jakub. *Právní vědomí*. Olomouc, 2014. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Právnická fakulta. Vedoucí práce: Petr Osina. Dostupné také z: <https://theses.cz/id/rm4uzi/>.

PETR, Tomáš. *Válečný komunismus – represivní systém sovětského Ruska*. Olomouc, 2014. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Právnická fakulta. Vedoucí práce: Eduard Vlček. Dostupné také z: <https://theses.cz/id/v7fvv3/>.

Internetové stránky

„Droit pénal en France“ [online]. *Wikipédia, l'encyclopédie libre* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: https://fr.wikipedia.org/wiki/Droit_pénal_en_France.

GÉBLOVÁ, Alena, a KORBEL, František. Spravedlnost je víc než zákon [online]. *Statistika&My*, Měsíčník Českého statistického úřadu, 2014, č. 2 [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: <http://www.statistikaamy.cz/2014/02/spravedlnost-je-vic-nez-zakon/>.

„Kontingence“ [online]. *Wikipedie: Otevřená encyklopedie* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Kontingence>.

„Legal awareness“ [online]. *Wikipedia, The Free Encyclopedia* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_awarenesshttps://en.wikipedia.org/wiki/Legal_consciousness.

„Legal consciousness“ [online]. *Wikipedia, The Free Encyclopedia* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_consciousness.

OLIVA, Karel. *Jazykový posudek návrhu občanského zákoníku* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 [cit. 10. 7. 2019], dostupné z: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/index.php/home/zakony-a-stanoviska/legislativni-proces>.

NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Sociologická encyklopedie* [online]. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha, 2017 [cit. 10. 7. 2019]. Dostupné na: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/>.
V textu citováno s názvem hesla.

SCHIMMER, David. Hladina alkoholu v krvi řidiče vozidla do 0,2‰ [online]. *Policie České republiky*, Zveřejněné informace, 2016 [cit. 10. 7. 2019]. Dostupné na: <http://www.policie.cz/clanek/hladina-alkoholu-v-krvi-ridice-vozidla-do-0-2.aspx>.

SILBEY, Susan S. Legal Consciousness [online]. *New Oxford Companion to Law*. Oxford University Press, 2008 [cit. 2. 2. 2019]. Dostupné na: http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/Legal_consciousness.pdf.

„Susan Silbey“ [online]. *MIT Anthropology* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na: <http://anthropology.mit.edu/people/faculty/susan-silbey>.

„Thomas Szasz“ [on-line]. *Wikiquote* [cit. 10. 7. 2019], dostupné na https://en.wikiquote.org/wiki/Thomas_Szasz.

ZAHUMENSKÁ, Vendula. *Jak učit environmentální právo. Zábavnější výuka v několika jednoduchých krocích* [e-kniha]. Brno: Masarykova univerzita, 2015 [cit. 23. 6. 2019]. Dostupné z <https://munispace.muni.cz/library/catalog/book/783>.

Právní předpisy a související dokumenty

Zákon č. 222/2016 Sb., o Sbírce zákonů a mezinárodních smluv a o tvorbě právních předpisů vyhlášených ve Sbírce zákonů a mezinárodních smluv.

Důvodová zpráva k zákonu č. 222/2016 Sb., o Sbírce zákonů a mezinárodních smluv a o tvorbě právních předpisů vyhlášených ve Sbírce zákonů a mezinárodních smluv.

Zákon č. 89/2012 Sb., (nový) občanský zákoník.

Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.

Zákon č. 309/1999 Sb., o Sbírce zákonů a o Sbírce mezinárodních smluv.

Zákon č. 40/1964 Sb., (předchozí) občanský zákoník.

Ústavní zákon č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky.

Právní vědomí

Abstrakt

Cílem práce je představit různá vyskytující se pojetí právního vědomí, poukázat na jejich historické i kulturně-společenské souvislosti a ve vybraných směrech načrtnout jejich možný další rozvoj. První kapitola představuje několik různých učebnicových definic právního vědomí včetně srovnání „evropského“ a „amerického“ přístupu. Druhá kapitola na ni navazuje uvedením a srovnáním různých dalších výrazů, které se v souvislosti s právním vědomím užívají – někdy jde o synonyma, jindy zdůrazňují jen některou z jeho složek nebo specifický autorův přístup. Třetí kapitola pak zvýrazňuje i historickou dimenzi tématu právního vědomí, a to na příkladech jeho ideologických pojetí „s přívlastky“ (socialistické, revoluční, lidové právní vědomí).

První tři kapitoly tak tvoří popisnou, přehledovou část; možnou syntézu pak přináší kapitola čtvrtá. Na předchozím základě nejprve identifikujeme tři „vnitřní“ rozměry, které vyvstávají z představeného pojmového pole a které je vhodné si ujasnit, chceme-li mluvit o právním vědomí dostatečně určitě: jakou jeho složkou se zabýváme, jakého práva se týká a o čí právní vědomí se jedná. Následně rozlišujeme trojí typický diskurs, tedy to, jak se o právním vědomí mluví – jinak, tj. s jinými záměry i předběžnými východisky, totiž k tématu právního vědomí přistupují právníci, sociologové nebo pedagogové či „uživatelé práva“.

Zbývající tři kapitoly pak na tuto syntézu v některých ohledech navazují a spíše esejisticky než systematicky předkládají možné další směry uvažování o právním vědomí. V kapitole páté pomocí Fullerovy *Morálky práva* ukazujeme i na konkrétních příkladech z tuzemského práva, jak lze uvažovat o právním vědomí při tvorbě práva. Šestá kapitola naopak „zvenčí“ načrtává omezený dosah právního vědomí a jeho provázanost s dalšími normativními zdroji; za tím účelem mj. rozlišujeme mravní a právní rozměr normy. Nakonec v sedmé kapitole varujeme před ztotožňováním morálky a práva a připojujeme několik poznámek, jak by se předchozí úvahy mohly prakticky promítnout do formování právního vědomí.

Klíčová slova: právní vědomí, vnitřní morálka práva, znalost práva

Legal Consciousness

Abstract

Diploma thesis aims to present different conceptions of legal consciousness, to highlight their historical and socio-cultural contexts and to outline their possible progress in selected directions. First chapter presents several textbook definitions of legal consciousness, including a comparison of “European” and “American” conceptions. Chapter 2 introduces and compares other expressions usually used in connection with legal consciousness – sometimes as synonyms, sometimes emphasizing some of its components or specific author’s approach. Chapter 3 then accentuates historical dimension of legal consciousness, with examples of its ideological conceptions “with attributes” (socialist, revolutionary, popular legal consciousness).

These three chapters constitute descriptive, overviewing part; possible synthesis is then concluded in Chapter 4. At first, it identifies three “inner” dimensions which arise from presented conceptual field and which need to be clarified if we want to talk about legal consciousness with sufficient precision: which component we focus on, which part of law and whose legal consciousness are concerned. After that we distinguish three kinds of discourse, that is, how the legal consciousness is talked about: lawyers, sociologists and educators or “users of law” approach it with different intentions and assumptions.

Finally, last three chapters extend this synthesis in certain aspects and they propose, in essayistic rather than systematic way, possible further considerations about legal consciousness. In Chapter 5, based on Fuller’s *The Morality of Law*, we demonstrate on examples from domestic law how to consider legal consciousness in law making. On the contrary, Chapter 6 outlines a limited scope of legal consciousness related to other normative sources: in that way we distinguish moral and law dimensions of norms. Finally, in Chapter 7 we warn against equating morality and law and attach few remarks how to project the previous considerations into cultivation of legal consciousness.

Klíčová slova: legal consciousness, internal morality of law, knowledge of law